

UHASSELT

KNOWLEDGE IN ACTION

Faculteit Bedrijfseconomische Wetenschappen

master in de handelswetenschappen

Masterthesis

In hoeverre en hoe speelt het secundair onderwijs een rol in het aanleren van soft skills die belangrijk zijn voor ondernemerschap?

Jesse Horrix

Scriptie ingediend tot het behalen van de graad van master in de handelswetenschappen, afstudeerrichting ondernemerschap en management

PROMOTOR :

dr. Robin DEMAN

UHASSELT

KNOWLEDGE IN ACTION

www.uhasselt.be

Universiteit Hasselt
Campus Hasselt:
Martelarenlaan 42 | 3500 Hasselt
Campus Diepenbeek:
Agoralaan Gebouw D | 3590 Diepenbeek

2023
2024

Faculteit Bedrijfseconomische Wetenschappen

master in de handelswetenschappen

Masterthesis

In hoeverre en hoe speelt het secundair onderwijs een rol in het aanleren van soft skills die belangrijk zijn voor ondernemerschap?

Jesse Horrix

Scriptie ingediend tot het behalen van de graad van master in de handelswetenschappen, afstudeerrichting ondernemerschap en management

PROMOTOR :

dr. Robin DEMAN

Woord vooraf

Beste lezer

Momenteel lees je de eerste woorden van de masterproef *In hoeverre en hoe speelt het secundair onderwijs een rol in het aanleren van soft skills die belangrijk zijn voor ondernemerschap?* Het is mijn eindstuk van de opleiding Handelswetenschappen aan de Universiteit Hasselt met als afstudeerrichting Ondernemerschap & Management.

Als gepassioneerde leider en hoofdleraar van Chiro Maasmechelen kom ik wekelijks in contact met jongeren. Ik heb dus wel ervaring met het omgaan en begeleiden van adolescenten en ik vind het steeds interessant om de verschillende karakters te proberen begrijpen. Het psychologische aspect rond soft skills en de gedragingen van kinderen en jongeren boeit me dus wel. In diezelfde lijn vind ik de evolutie van die jongeren tot een ondernemende en leergierige persoon fascinerend. Mijn passie voor de Chiro en ondernemende soft skills, leidde me dus tot dit onderwerp. Er bestaat een hoop literatuur over soft skills. Een hoop tips en tricks om die vaardigheden te verbeteren. Alleen bestaat de doelgroep daarbij vaak uit volwassenen en (bijna) afgestudeerde studenten aan het hoger onderwijs. Maar, waarom dan pas? Waarom kan er niet al vroeger ingezet worden op soft skills? Het is al bewezen dat jonge kinderen sneller leren en dingen opnemen dan volwassenen. Ik zou me dan ook graag verder willen verdiepen in de ondernemende soft skills bij jongeren, meer bepaald die in het secundair onderwijs. Die groep evolueert stilletjes aan tot volwassen personen maar zit toch nog volop in diens ontwikkeling. Dat zorgt ervoor dat ze nog behoorlijk beïnvloedbaar zijn.

Deze masterproef kwam tot stand in samenwerking met mijn promotor Robin Deman. Zijn feedback en adviezen gaven mij inzichten om mijn onderzoek te optimaliseren. Ik wil hem bij deze bedanken voor de samenwerking tijdens dit project. Daarnaast wil ik graag de respondenten bedanken. Zeven kaderpersoneelsleden van secundaire scholen die zich hebben opengesteld over hun visie en werking. Zonder hun medewerking zou dit onderzoek niet tot stand gekomen zijn.

Ik hoop dat mijn studie jou kan verrijken, in welk opzicht dan ook.

Ik wens jou veel leesplezier toe.

Jesse Horrix

Maasmechelen, juni 2024

Samenvatting

Doel- en probleemstelling

Vandaag de dag wordt er steeds meer belang gehecht aan soft skills (Balcar, 2016; Marin-Zapata, Román-Calderón, Robledo-Ardila, & Jaramillo-Serna, 2022). Er wordt immers niet alleen verwacht dat iemand uitblinkt in technische vaardigheden, eens te meer is het belangrijk om soft skills te ontwikkelen voor een succesvolle, ondernemende carrière. Dat is vaak wat je onderscheidt van anderen (Dixon, Belnap, Albrecht, & Lee, 2010). Het verbeteren van soft skills start al vanop de schoolbanken (Ahmad, Chew, Zulnadi, & Sobri, 2019). Onderwijsinstellingen oefenen immers een grote invloed uit op een jong persoon door hun voorbeeldfunctie (Schuit, de Vrieze, & Slegers, 2011). Als gevolg hiervan moeten scholen en leerkrachten bewustwording creëren omtrent soft skills en hun leerlingen hierin inspireren (Schulz, 2008). Aangezien de adolescentiefase, van 10 tot 19 jaar, cruciaal is in de identiteitsontwikkeling (van der Zanden, Meijer, & Beghetto, 2020), en het secundair onderwijs daar volledig in valt, luidt de onderzoeksvraag als volgt: In hoeverre en hoe speelt het secundair onderwijs een rol in het aanleren van soft skills die belangrijk zijn voor ondernemerschap?

Methodologie

De literatuurstudie vormt het theoretisch kader en dient als vertrekpunt voor het verdere onderzoek. Vervolgens werden zeven semigestructureerde diepte-interviews afgelegd bij kaderpersoneelsleden van zeven verschillende secundaire scholen. De verzamelde data werd getranscribeerd en geanalyseerd aan de hand van een thematische analyse, waarbij gebruik gemaakt wordt van open codering.

Bevindingen

Volgens de literatuur zijn soft skills van cruciaal belang voor het ontwikkelen van een ondernemende mindset bij jongeren. Hierin komen voornamelijk attitude, empathie en creativiteit naar boven. Deze drie soft skills staan dan ook centraal in de diepte-interviews om na te gaan of de bevroegde secundaire scholen erop inzetten. Op die manier werd het begrip *soft skills* op voorhand afgebakend en kon er dieper ingegaan worden op de drie vooropgestelde vaardigheden. Ten eerste is een positieve en proactieve attitude van belang om nieuwe mogelijkheden te zien, risico's te nemen en doelen na te streven (Vega, Gonzalez-Morales, & Garca, 2016). Het is een houding die sterk gewaardeerd wordt door werkgevers en ook de geïnterviewde secundaire scholen moedigen het aan. Leerlingen worden namelijk expliciet gestimuleerd om verantwoordelijkheid te nemen omtrent hun gedrag en zelf initiatief te tonen om gestelde problemen op te lossen. Een positieve ingesteldheid en een goede werkhouding zijn de belangrijkste kenmerken van jonge mensen met deze ondernemende houding. Deze twee elementen vormen de basis voor jongeren om zich te onderscheiden van leeftijdsgenoten en zich klaar te stomen voor de uitdagingen in de snel veranderende wereld van vandaag (Baluku, Kikooma, & Otto, 2018).

Daarnaast is empathie een essentiële soft skill. De respondenten stellen dat jongeren beter in staat zijn om goed samen te werken en waardevolle relaties op te bouwen als ze zich kunnen inleven in de gevoelens van iemand anders. Met empathie leren ze hoe ze meer waarde kunnen creëren voor zichzelf en anderen. In de multiculturele samenleving van vandaag is die vaardigheid namelijk van

vitaal belang (Boren, 2010). Hun ondernemende mindset wordt er ook door gestimuleerd aangezien ondernemerschap niet alleen over individuele prestaties gaat, maar ook over het betrekken, inspireren en motiveren van anderen (Lencioni, 2012). Als derde en laatste soft skill is ook creativiteit enorm relevant in de ondernemingszin van jongeren. Deze vaardigheid is van groot belang om originele ideeën te bedenken, waardoor innovatieve oplossingen voor complexe problemen tot stand komen. Het ontwikkelen van creatieve vaardigheden tijdens de middelbare schoolcarrière helpt daarbij door de basis te leggen voor menselijk kapitaal, wat direct bijdraagt aan de welvaart van samenlevingen. Daarnaast erkennen beleidsmakers het belang van creativiteit voor economisch succes en een werkgelegenheidsgroei (Shaheen, 2010). De respondenten benadrukken dat out-of-the-box denken een belangrijke factor speelt in het stimuleren van creativiteit.

Secundaire scholen vinden dus van zichzelf dat ze een belangrijke rol spelen in het stimuleren van deze drie soft skills. Dat is natuurlijk positief, want de middelbare schooltijd vormt een unieke omgeving waar jongeren hun belangrijke adolescentiefase doorbrengen (van der Zanden et al., 2020) en waar ze worden blootgesteld aan verschillende waarden en achtergronden. De respondenten geven immers aan het secundair onderwijs jongeren uit verschillende referentiekaders bereikt en op die manier een basisoniveau aan soft skills biedt voor iedereen. Vooral leerkrachten spelen hierin een sleutelrol volgens zowel de literatuur als de respondenten. Ze hebben een voorbeeldfunctie op academisch gebied, maar evenzeer op vlak van soft skills en persoonlijke ontwikkeling (Schuit et al., 2011). Het is dus van groot belang dat leerkrachten zelf over de juiste vaardigheden beschikken en hier de nodige training en ondersteuning in krijgen. Enkele respondenten geven aan dat hier de nodige initiatieven en workshops rond georganiseerd worden.

Om in te zetten op de ontwikkeling van soft skills bij jongeren, zijn er ook bepaalde leerdoelen opgesteld vanuit de overheid. Een voorbeeld hiervan is het Gemeenschappelijk funderend leerplan. Initieel werd dit leerplan voorzien van het Katholiek Onderwijs Vlaanderen, maar ook scholen van andere onderwijskoepels kunnen deze richtlijnen volgen. Het biedt een gemeenschappelijke basis voor alle leerlingen gedurende hun eerste twee jaar in het secundair onderwijs en omvat doelen die zich richten op persoonlijke vorming en de ontwikkeling van vaardigheden die centraal staan in het onderwijs. Het is de bedoeling dat deze doelen over alle vakken heen geïmplementeerd worden.

Naast de overheidsrichtlijnen hebben secundaire scholen ook hun eigen methodes ontwikkeld om soft skills bij jongeren te bevorderen. Deze initiatieven zijn vaak leeftijdsgebonden maar bevatten allemaal het ontwikkelingsgerichte uitgangspunt. Qua attitude worden praktijkgerichte ervaringen als projecten, stages en bedrijfsbezoeken aangehaald. Op empathie wordt ingezet door middel van tutorprogramma's en reflecterende evaluaties. Creativiteit wordt dan weer gestimuleerd door grote projecten zoals schoolshows en kunstprojecten. Ook concepten als hackathons komen naar voren om zo originele ideeën te bevorderen.

Schoolkenmerken als het leerlingaantal, de aangeboden studierichtingen en het profiel van de leerlingen kunnen een invloed uitoefenen op de gebruikte methodes. Elke school heeft zijn eigen aanpak om in te zetten op de soft skills. De focus ligt echter steeds op het creëren van een open en respectvolle omgeving waarin jongeren zich kunnen ontwikkelen tot zelfstandige, empathische en creatieve mensen die bereid zijn om de uitdagingen van de wereld aan te gaan.

Kritische beschouwingen

Dit onderzoek breidt de literatuur uit over de rol van onderwijs in de ondernemende ontwikkeling van adolescenten door inzicht te geven in elementen die invloed hebben op de ontwikkeling van soft skills. Het onderstreept hoe belangrijk secundaire scholen en leerkrachten zijn en hoe cruciaal het is om elk kind een basisniveau soft skills te geven. Aangezien er tot nog toe weinig studies zijn die expliciet kijken naar gehanteerde soft skill-methodes in het onderwijs, is dit onderzoek een waardevolle aanvulling op de literatuur. Daarnaast biedt het mogelijkheden voor toekomstige studies.

De resultaten zijn relevant voor beleidsmakers en onderwijsprofessionals omdat ze inzicht geven in de beste manieren om soft skills te promoten en in leerplannen te integreren. Bovendien geven ze leerkrachten en kaderpersoneelsleden de gelegenheid om na te denken over hun eigen soft skills en visie. Dat kan leiden tot trainingen om bewustzijn te vergroten en ontwikkeling te ondersteunen. Daarnaast zijn deze inzichten nuttig voor ouders en opvoeders, aangezien ook zij een belangrijke rol spelen in het ontwikkelen van soft skills bij jongeren.

Dit onderzoek heeft echter ook beperkingen. Het onderzoek is cross-sectioneel, wat betekent dat het geen inzichten kan geven in veranderingen over de tijd. Ook de representativiteit van de resultaten is beïnvloed door het feit dat de steekproefomvang is beperkt tot zeven respondenten. Het is moeilijk te generaliseren omdat het op geografisch gebied beperkt is tot secundaire scholen in Limburg. Onderzoek naar de rol van het secundair onderwijs in andere landen zou additionele inzichten kunnen bieden in de positie van België op het gebied van soft skill-verwerving bij jongeren.

Inhoudsopgave

Woord vooraf	
Samenvatting	
Inhoudsopgave	
Lijst met tabellen	
Lijst met figuren.....	
1 Inleiding.....	1
2 Literatuurstudie.....	3
2.1 Soft skills	3
2.1.1 Definities en afbakening.....	3
2.1.2 Belang in de ondernemende context.....	4
2.1.3 Belang bij jongeren	5
2.1.4 Rol van het onderwijs.....	5
2.2 Attitude.....	6
2.2.1 Definities	6
2.2.2 Belang in de ondernemende context.....	7
2.2.3 Belang bij jongeren	7
2.2.4 Methodes in het secundair onderwijs	8
2.3 Empathie.....	8
2.3.1 Definities	8
2.3.2 Belang in de ondernemende context.....	9
2.3.3 Belang bij jongeren	10
2.3.4 Methodes in het secundair onderwijs	10
2.4 Creativiteit	11
2.4.1 Definities	11
2.4.2 Belang in de ondernemende context.....	12
2.4.3 Belang bij jongeren	13
2.4.4 Methodes in het secundair onderwijs	13
3 Methodologie.....	15
3.1 Dataverzameling	15
3.2 Data-analyse	18
4 Resultaten	19
4.1 Rol van het onderwijs en leerkrachten.....	19
4.2 Attitude.....	23
4.3 Empathie.....	26
4.4 Creativiteit	30
4.5 Schematisch overzicht.....	33

5	Discussie	35
5.1	Ondernemende jongeren en de rol van het secundair onderwijs.....	35
5.2	Methodes vanuit de overheid.....	38
5.3	Eigen methodes	39
5.4	Schoolkenmerken.....	40
5.5	Theoretische en praktische implicaties	41
5.6	Beperkingen onderzoek.....	42
6	Conclusie	43
I.	Bibliografie.....	45
II.	Bijlagen	51
a.	Interviewleidraad	51

Lijst met tabellen

Tabel 1: respondentskenmerken.....	14
Tabel 2: schoolkenmerken.....	15

Lijst met figuren

Figuur 1: schematisch overzicht resultaten.....	31
--	-----------

1 Inleiding

In de maatschappij van vandaag wordt er meer en meer belang gehecht aan soft skills (Balcar, 2016; Marin-Zapata et al., 2022). Soft skills zijn persoonlijke attributen die iemand effectief en harmonieus doet omgaan en samenwerken met anderen (Melser, 2019). Waar hard skills bijdragen aan iemands persoonlijke kennis en prestaties, zo voegen soft skills waarde toe aan de kwaliteit ervan en hoe men met die kennis aan de slag gaat naar zichzelf en anderen toe (Bora, 2015; Hurrell, Scholarios, & Thompson, 2013). Vandaag de dag wordt er dus niet alleen verwacht dat iemand de nodige technische vaardigheden of hard skills bezit, eens te meer is het essentieel om een veelzijdig persoon te zijn door middel van menselijke vaardigheden. Dat leidt namelijk tot de vorming van een succesvolle en ondernemende carrière (Dixon et al., 2010). Onderzoek toont aan dat soft skills al op de schoolbanken gestimuleerd moeten worden (Ahmad et al., 2019). Het onderwijs heeft immers een grote impact op de vorming van een jong persoon (Schuit et al., 2011). Het toenemende bewustzijn van zachte vaardigheden heeft dan ook geleid tot een discussie over de systematische en doelgerichte ontwikkeling ervan. De onderwijssystemen in de meeste landen besteden echter slechts beperkte aandacht aan dit onderwerp en blijven gefocust op de ontwikkeling van harde vaardigheden (Balcar, 2016). Dat is natuurlijk nefast voor de ontwikkeling van het ondernemende potentieel van jongeren. De adolescentiefase, van 10 tot 19 jaar, is namelijk cruciaal in iemands identiteitsontwikkeling (van der Zanden et al., 2020). Het secundair onderwijs valt daar volledig in en kan dus nog een hoop teweegbrengen in de ondernemende mindset van de adolescenten. Maar, in hoeverre gebeurt dat ook daadwerkelijk? Blijven secundaire scholen weldegelijk vastklampen aan de hard skills, of zetten zij toch op bepaalde manieren in op soft skills-ontwikkeling bij jongeren? De onderzoeksvraag luidt dan ook als volgt: In hoeverre speelt het secundair onderwijs een rol in het aanleren van soft skills die belangrijk zijn voor ondernemerschap? Het onderzoek wil daarmee nagaan of en op welke manier er op dit moment door het secundair onderwijs ingezet wordt op soft skills bij leerlingen. Dit onderzoek focust op de rol van het onderwijs en de gehanteerde methodes.

Om een antwoord te krijgen op deze vragen, werden er zeven diepte-interviews afgelegd met kaderpersoneelsleden van zeven verschillende secundaire scholen. Aan de hand van een semigestructureerd interviewleidraad wordt tijdens de interviews een beperkt aantal onderwerpen bevestigd. Die zijn gebaseerd op de onderzoeksvraag en de literatuurgegevens. Hierbij zullen specifieke theoretische topics gehanteerd worden als onderwerpen. Belangrijk om te vermelden is dat het onderzoek cross-sectioneel is en dat de focus niet ligt op het opvolgen van leerlingen en hoe de soft skills op termijn bijdragen aan hun ondernemende persoonlijkheid. Wel ligt de nadruk op de mate waarin secundaire scholen hier effectief op inzet. De verworven data uit de diepte-interviews worden getranscribeerd en vervolgens behandeld aan de hand van een thematische analyse, waarbij gebruik gemaakt wordt van open codering. Op die manier worden de gegevens gegroepeerd en ingedeeld in bredere thema's. Daarna worden die thema's geplaatst binnen de context van het onderzoek (Braun & Clarke, 2012; Verhoeven, 2022).

Dit onderzoek biedt inzichten in de verschillende factoren die een invloed hebben op het aanleren van soft skills in het secundair onderwijs. De focus op het secundair onderwijs is vrij uniek aangezien bestaande literatuur grotendeels focust op volwassenen zoals studenten tertiair onderwijs of werkenden, wat logisch is gezien de directe impact die soft skills hebben op de werkprestaties en het

aanpassingsvermogen in professionele omgevingen (R. Ibrahim, Boerhannoeddin, & Bakare, 2017). Er bestaat daarnaast weinig onderzoek dat dieper ingaat op gehanteerde methodes in het onderwijs om soft skills aan te leren. Deze studie daarentegen behandelt wel voorbeelden van dergelijke methodes op basis van diepte-interviews met secundaire scholen. Dit kan nieuwe inzichten bieden voor onderwijsinstellingen en beleidsmakers. Zij kunnen aan de hand van dit onderzoek geïnformeerd worden over het belang van soft skills in het secundair onderwijs. Op die manier kunnen ze jongeren bijstaan in de voorbereiding op hun verdere loopbaan en leven. Beleidsmakers kunnen aan de hand van dit onderzoek ook lacunes in het onderwijsstelsel met betrekking tot de soft skills identificeren en aanpakken. Daarnaast biedt dit onderzoek ook waardevolle inzichten voor leerkrachten en kaderpersoneel om zelf soft skills te verbeteren en zo de ontwikkeling van jongeren te stimuleren.

De onderzoeksvraag wordt op een inductieve manier beantwoordt, wat inhoudt dat de behandelde thema's bepaald worden op basis van verworven data (Thomas, 2003). Op basis van de literatuurstudie werd wel op voorhand beslist om in te zoomen op drie belangrijke soft skills voor ondernemerschap: attitude, empathie en creativiteit. Deze drie vaardigheden zijn bijzonder geschikt voor jongeren en ondernemerschap omdat ze jonge ondernemers helpen om zowel persoonlijk als professioneel succesvol te zijn in een dynamische, zakelijke omgeving. Veerkracht en doorzettingsvermogen worden gestimuleerd door een positieve attitude, wat essentieel is voor het omgaan met de uitdagingen die ondernemerschap met zich meebrengt (Baluku et al., 2018). Daarnaast kunnen ondernemende en empathische personen beter voldoen aan de specifieke behoeftes en noden van verschillende stakeholders, waardoor ze meer waarde voor zichzelf en anderen creëren (Boren, 2010). Het vermogen om creatief te zijn helpt jongeren dan weer om innovatieve oplossingen te bedenken en zich te onderscheiden van anderen (Okpara, 2007). Bovendien is de adolescentiefase een cruciale periode waarin psychosociale ontwikkeling plaatsvindt en waarin attitudes, sociale interacties en persoonlijke identiteit worden gevormd. Een veranderende kijk op zichzelf, anderen en de wereld is een belangrijk kenmerk van deze ontwikkelingsfase. De persoonlijke vorming in de adolescentiefase is dus nauw verbonden met de soft skills attitude, empathie en creativiteit en het is belangrijk om deze te begrijpen en gunstig te beïnvloeden (Shamne, 2013).

Hoofdstuk 2 omvat de literatuurstudie. Daarna wordt er in hoofdstuk 3 dieper ingegaan op de methodologie, waar de dataverzameling en -analyse worden besproken. In hoofdstuk 4 ligt de focus dan weer op de resultaten van de diepte-interviews. De bevindingen en gedachten van de respondenten worden hierin zorgvuldig weergegeven. Ten slotte omvatten hoofdstuk 5 en 6 respectievelijk de discussie en de conclusie op basis van de literatuur en verworven resultaten.

2 Literatuurstudie

2.1 Soft skills

2.1.1 Definities en afbakening

Het formuleren van één specifieke definitie voor soft skills is onbegonnen werk. In de huidige wetenschappelijke literatuur bestaat er namelijk geen allesomvattende beschrijving die een helder inzicht biedt (Dell'Aquila et al., 2017; Matteson, Anderson, & Boyden, 2016). Desondanks zijn er een heel aantal pogingen en komen dezelfde begrippen vaak terug. Soft skills zijn niet-technische vaardigheden die te maken hebben met persoonlijkheid, zoals emotionele intelligentie en intra- en interpersoonlijke vaardigheden. Ze zijn essentieel voor professionals en ondernemers in verschillende sectoren en omvatten eigenschappen zoals leiderschap en conflictoplossing. Waar hard skills bijdragen aan iemands specifieke kennis en vaardigheden, verbeteren soft skills de manier waarop deze kennis wordt toegepast en hoe men met anderen omgaat. Hard skills bepalen wat iemand kan, terwijl soft skills bepalen hoe effectief en interactief deze vaardigheden worden ingezet in samenwerking met anderen (Bora, 2015; Hurrell et al., 2013). Die zachte vaardigheden zijn dus persoonlijke attributen die iemand in staat stelt om effectief en harmonieus met een ander om te gaan en samen te werken (Melser, 2019). Kortom, soft skills zijn vaardigheden die meer betrekking hebben tot wie we zijn dan tot wat we weten. Ze zijn voornamelijk gelinkt aan persoonlijkheid, sociale gedragingen en menselijke gewoontes en zijn complementair aan hard skills (Schulz, 2008).

De soft skills zijn nu wel gedefinieerd maar er zijn er natuurlijk heel veel. Een studie van Rabbior (1990) toont aan dat jonge kinderen al over ondernemende soft skills bezitten nog voor ze naar school gaan. Kenmerken als ambitie, motivatie en het nemen van risico's komen daarin naar boven (Rabbior, 1990). Deze vaardigheden nemen echter af naarmate kinderen ouder worden. Om dat te voorkomen, stelt Löbner (2006) dat die vaardigheden al van jongs af aan verbeterd kunnen worden (Löbner, 2006). Op die manier wordt er al in de vroege jeugd ingezet op het creëren van succesvolle ondernemers en intrapreneurs (Carvalho, 2013). Bovendien geven Paço en Palinhas (2011) aan dat het ontwikkelen van ondernemerschapsvaardigheden een doel moet zijn op secundaire scholen. Zo worden de jongeren gestimuleerd om hun persoonlijke soft skills te optimaliseren, wat bijdraagt aan de creatie van een ondernemende attitude. De onderzoekers benadrukken dat het belangrijk is om bij ondernemerschapsonderwijs in te zetten op het overbrengen van vaardigheden, eigenschappen en attitudes die van toepassing zijn op de leeftijd en het ontwikkelingsniveau van de jongeren (Paço & Palinhas, 2011). Een studie van Marnoto en Carvalho (2016) gaat verder in op het ondernemerschapsonderwijs en bekijkt in hoeverre er in een internationale school in Porto wordt ingezet op ondernemerschapsvaardigheden. Daarnaast identificeren ze verschillende soft skills die essentieel zijn om ondernemerschap bij jongeren te stimuleren. Uit de studie volgen soft skills als creativiteit, samenwerking, tolerantie en persoonlijke controle (Marnoto & Carvalho, 2016). Ook andere studies en onderzoeken halen belangrijke soft skills aan, zoals (Melser, 2019), (Dixon et al., 2010) en (Laureta, 2018). De studie van Laureta (2018) deelt soft skills op in drie categorieën: persoonlijke, sociale en methodologische skills. Om elke categorie te kunnen bespreken, wordt er geopteerd voor de persoonlijke vaardigheid attitude, de sociale vaardigheid empathie en de methodologische vaardigheid creativiteit. Die drie soft skills komen in de bestaande literatuur terug

als essentieel en hebben een goede betrekking op jongeren (Laureta, 2018; Melser, 2019). Shamne (2013) stelt immers dat de adolescentiefase een cruciale periode is waarin psychosociale ontwikkeling plaatsvindt. Hierin worden attitudes, sociale interacties en persoonlijke identiteit gevormd. Een belangrijk kenmerk van deze ontwikkelingsfase is de veranderende kijk van de adolescenten op zichzelf, anderen en de wereld. De persoonlijke vorming in die adolescentiefase is dus nauw verbonden met attitude, empathie en creativiteit. Deze studie suggereert dan ook dat de adolescentiefase een geschikte periode is om deze vaardigheden te ontwikkelen en te versterken. Dat is namelijk essentieel voor het succes en welzijn van jongeren tijdens deze bepalende levensfase (Shamne, 2013). Op basis van de bestaande literatuur, wordt dus de keuze gemaakt om op voorhand de soft skills af te bakenen en te focussen op attitude, empathie en creativiteit.

2.1.2 Belang in de ondernemende context

Harde vaardigheden vormen de basis, maar zijn op zichzelf niet genoeg voor succes op de arbeidsmarkt en de ondernemende context (Balcar, 2016; Marin-Zapata et al., 2022). Tegenwoordig wordt er niet enkel verwacht dat de technische vaardigheden goed zitten. Eens te meer is het belangrijk om soft skills te ontwikkelen voor een succesvolle, ondernemende carrière. Dat zal de onderscheidende factor zijn ten opzichte van anderen (Dixon et al., 2010). Werkgevers hechten immers steeds meer belang aan potentiële werknemers die van in het begin eruit springen omwille van hun sterke soft skills (Schulz, 2008).

Trainingen omtrent soft skills dragen ook bij aan betere bedrijfsresultaten op korte termijn. Een onderzoek van Ubfal et al. (2022) verklaart namelijk dat ondernemers met een sterk doorzettingsvermogen en drang tot het nemen van initiatieven zich willen differentiëren door veranderingen in hun onderneming door te voeren. Volgens de studie, die focust op Jamaicaanse ondernemers, leidt die ondernemende mindset tot een positieve impact op bedrijfsresultaten zoals omzet en winst. Op lange termijn hielden die bedrijfsresultaten niet aan, wat mogelijks aantoont dat een eenmalige training rondom soft skills niet voldoende is om duurzame resultaten te garanderen (Ubfal et al., 2022). Het is dus belangrijk om voortdurend te werken aan soft skills. Een onderzoek van Tem, Kuroda en Tang (2020) stelt dat soft skills voor ondernemers de leidraad vormen om goede leiders te zijn. Op die manier kunnen ze effectief communiceren met hun stakeholders en motiveren om actief bezig te zijn met de bedrijfsactiviteiten (Tem, Kuroda, & Tang, 2020). Werknemers hechten bijvoorbeeld belang aan een aantrekkelijke werkomgeving en organisatiekenmerken. Soft skills als communicatie, leiderschap en het vermogen om relaties op te bouwen zijn essentieel om daarvoor te zorgen. Werktevreedenheid van werknemers wordt immers als belangrijk gezien voor het algemene succes van een onderneming (Aydın, Çınar, & Basım, 2022). Een studie van Almeida en Devedzic (2022) benadrukt ook dat soft skills belangrijk zijn voor het financiële succes van KMO's. Ondernemers moeten namelijk kunnen onderhandelen en langdurige relaties onderhouden met banken en andere financiële instellingen om zo voordelige leningen af te sluiten (Almeida & Devedzic, 2022). Bovendien tonen institutionele beleggers, zoals pensioenfondsen en levensverzekeraars, meer vertrouwen in ondernemers met prominente soft skills, wat leidt tot een hogere marktwaardering van de onderneming. Soft skills zijn dus van belang om investeerders aan te trekken en waarde voor het bedrijf te creëren (Bosek-Rak, 2022).

2.1.3 Belang bij jongeren

Het belang van soft skills voor jongeren is cruciaal voor hun professionele succes en loopbaanontwikkeling (Majid, Liming, Tong, & Raihana, 2012). Gezien de wereldwijde toename in vraag naar deze vaardigheden is het dus essentieel voor jongeren om naast academische en technische kennis ook voldoende soft skills te verwerven. Inzetten op en aandacht besteden aan die soft skills kan er bijgevolg voor zorgen dat de werkgelegenheidskansen van jongeren vergroten. Een onderzoek van Choudary (2014) bevroeg studenten ingenieurswetenschappen die een cursus rond soft skills volgden en toont aan dat zeventig procent van hen betere werkgelegenheid vonden bij multinationale bedrijven dan zij die de cursus niet volgden. Interpersoonlijke vaardigheden worden daarin gezien als de sleutel tot het bereiken van een succesvolle carrière (Choudary, 2014). Daarnaast benadrukt een Maleisisch onderzoek van Ahmad, Chew, Zulnadi en Sobri (2019) het belang van soft skills om de arbeidsmarkt te betreden. Zij stellen dat het verbeteren van soft skills al op de schoolbanken dient te gebeuren. Hun onderzoek bij 400 leerlingen, verdeeld over alle leerjaren in zes verschillende secundaire scholen, toont namelijk aan dat de ondersteuning vanuit de schoolcultuur en klaslokaalomgeving significant bijdraagt aan de ontwikkeling van de zachte vaardigheden bij middelbare scholieren. Enerzijds zorgt de ondersteunende schoolcultuur voor een positieve invloed op de stimulatie van interpersoonlijke vaardigheden. Daarnaast leidt die positieve cultuur ook tot vertrouwen bij studenten. Anderzijds kan de creatie van een innovatieve klaslokaalomgeving de band tussen leerkracht en student en studenten onderling stimuleren, wat leidt tot betere sociale en academische vaardigheden (Ahmad et al., 2019).

Ook in de snel veranderende wereld van artificiële intelligentie zijn soft skills van vitaal belang. Sociale vaardigheden zijn namelijk niet makkelijk te vervangen door machines. Het vermogen om anderen te begrijpen en effectief samen te werken wordt dan ook essentieel voor de hedendaagse jongeren (Deming, 2017). Werkgevers hechten er vandaag de dag ook veel meer aandacht aan bij sollicitaties van werknemers (Dixon et al., 2010). Naast hard skills spelen dus ook soft skills een cruciale rol in het ontwikkelen van iemands persoonlijkheid (Schulz, 2008).

2.1.4 Rol van het onderwijs

Aangezien het gehechte belang aan soft skills in de samenleving sterk toeneemt, is het essentieel dat deze vaardigheden verworven worden. Om die vaardigheden te ontwikkelen bij jongeren, wordt er gekeken naar de ouders en hun opvoeding. Een studie van Hattie (2003) analyseert jongeren in Nieuw-Zeelandse scholen en stelt dat hun schoolprestaties voor 50 procent voortkomen uit hun eigen intrinsieke kenmerken. Die omvatten hun cognitieve en intellectuele capaciteiten, hun motivatie en hun achtergrond, zoals hun sociaal-economische status en hun thuissituatie. Die intrinsieke kenmerken krijgen ze voornamelijk mee van thuis uit (Hattie, 2003). Daarnaast geeft een studie van Schulz (2008) aan ouders een superieure invloed hebben op de ontwikkeling van soft skills bij jongeren. Bij uitbreiding heeft ook de hele opvoeding en sociale omgeving een grote impact op vorming van persoonlijke eigenschappen. Echter, er is volgens dezelfde studie een even essentiële rol weggelegd voor het onderwijs (Schulz, 2008).

Het onderwijs speelt immers een cruciale rol om soft skills al in een vroege levensfase aan personen aan te bieden. Onderwijsinstellingen hebben namelijk een speciale verantwoordelijkheid omdat ze

een grote invloed uitoefenen op de bekwaamheid van een jong persoon in soft skills. Scholen en leerkrachten zouden daarom bewustwording omtrent soft skills moeten creëren en hun leerlingen inspireren om deze vaardigheden te optimaliseren. Daarnaast zouden ze actief moeten inzetten op het aanleren van soft skills. Een manier om dat te doen, is door soft skill training te integreren in de vakken. Dat zou ook de leerprestaties van de leerlingen aanzienlijk verhogen (Schulz, 2008).

Een onderzoek van Hattie (2003) gaat dieper in op de verschillende factoren die invloed uitoefenen op de leerprestaties van jongeren. De studie stelt dat hun schoolprestaties voor 30 procent afhankelijk zijn van het onderwijs zelf, en dan voornamelijk de leerkrachten. De andere zeventig procent zijn verdeeld over voornamelijk kleinere categorieën zoals de thuissituatie en de invloed van leeftijdsgenoten. Kwaliteitsvol onderwijs wordt in dit geval gemeten door de vaardigheden, passie en toewijding van de leerkrachten. Het onderwijs is voornamelijk een bepalende factor om alle leerlingen te bereiken en hun prestaties te verbeteren, ongeacht hun basisniveau (Hattie, 2003). Het onderzoek geeft dus aan dat het onderwijs en de leerkrachten een directe invloed uitoefenen op leerlingen en cruciaal zijn voor het bevorderen van hun schoolprestaties. Een studie van Ngang, Yie en Shahid (2015) bevestigt dit inzicht door te stellen dat het verwerven van soft skills door leerkrachten en schoolpersoneel van groot belang is voor de prestaties van jongeren op school (Ngang, Yie, & Shahid, 2015). Ze hebben namelijk een impact op de mentale gedragingen van jongeren zoals motivatie en attitude en worden dus beschouwd als voorbeelden (Schuit et al., 2011).

Het onderwijs is dus niet de enige, maar wel een zeer belangrijke factor in de stimulatie van ondernemende vaardigheden bij jongeren. Het aanmoedigen van ondernemende gedrag op school, leidt namelijk tot de creatie van potentiële ondernemers en intrapreneurs (Van den Berghe, 2007).

2.2 Attitude

2.2.1 Definities

Eagly en Chaiken (1993) stelden in *The Psychology of Attitudes* een overkoepelende definitie op voor het begrip attitude: *een psychologische neiging die tot uiting komt door het evalueren van een bepaalde entiteit met een zekere mate van gunst of afkeuring* (Eagly & Chaiken, 1993). Het duo kwam in een later werk tot de conclusie dat die definitie de belangrijkste kenmerken van het begrip attitude omvat, namelijk neiging, object en evaluatie (Eagly & Chaiken, 2007). Drie kenmerken die ook terugkomen in het artikel van Ferguson en Bargh (2007). Zij beschrijven attitude als de neiging van een individu om positieve of negatieve evaluaties te maken ten opzichte van een bepaald object. Dat object kan een persoon of een concept, zoals werk, zijn. Het begrip omvat gevoelens, gedachten en gedragsintenties die voortvloeien uit deze evaluaties. Makkelijker gezegd: het is hoe je naar iets kijkt en hoe dat jouw reactie bepaalt. Attitudes spelen een centrale rol in de manier waarop individuen de wereld om hen heen begrijpen en erop reageren. Bovendien geven ze aan dat attitudes kunnen veranderen afhankelijk van de situatie. Ze worden beïnvloed door allerlei factoren zoals instructies, recente ontmoetingen, de omgeving en je humeur (Ferguson & Bargh, 2007).

Aditya (2020) definieert attitude als een persoonlijke mindset tegenover van een specifiek object of probleem (Aditya, 2020). Een attitude is dus simpelweg wat je automatisch denkt en voelt over iets. Volgens de *Theory of Planned Behaviour* (Ajzen, 1991) voorspelt je attitude tegenover iets hetgeen wat je waarschijnlijk van plan bent te doen. Als je bijvoorbeeld positief denkt aan een nieuwe film,

is de kans groot dat je van plan bent ernaar toe te gaan. Het draait allemaal om hoe je automatisch reageert en hoe dat dan je acties kan voorspellen (Kusmintarti, Thoyib, Ashar, & Maskie, 2014). Ondernemende attitude is ook nauw verwant met de term *ondernemingszin* (Van den Berghe, 2007).

2.2.2 Belang in de ondernemende context

Vastberadenheid en inzet worden beschouwd als een belangrijk onderdeel van ondernemerschap. Het vergt namelijk veel toewijding en doorzettingsvermogen om een succesvolle ondernemer te worden (Adhitama & Arianti, 2014). Deze kenmerken vallen onder attitude. Een ondernemende attitude is immers iemands neiging om ondernemend te zijn (Kusmintarti et al., 2014). Een studie van Aditya (2020) analyseert de invloed van attitude op ondernemerschap. Daaruit blijkt vervolgens dat persoonlijke attitudes, zoals inzet en doorzettingsvermogen, een positieve invloed hebben op ondernemersintenties. Die intenties zijn wensen om betrokken te zijn bij een bepaald gedrag, zoals ondernemerschap. Het is het volharden en het grijpen van kansen (Aditya, 2020). Dat is belangrijk aangezien een positieve ingesteldheid de succesratio van ondernemende mensen verhoogt (Baluku et al., 2018).

Een ondernemende attitude wordt gevormd door twee bouwstenen: een goede werkethiek en een positieve ingesteldheid. Dat vertaalt zich dan in het snel omzetten van intenties naar daadwerkelijk gedrag. Verder getuigt het er ook van dat mensen met de juiste mindset niet enkel hun ideeën laten rijpen in hun gedachten, maar actief stappen ondernemen om ze te realiseren. Bovendien heeft een ondernemende attitude gunstige effecten, zoals het verbeteren van het vermogen om opportuniteiten te detecteren en het opbouwen van kwalitatieve relaties. Ook het efficiënt uitvoeren van taken en het effectief omgaan met onzekerheden zijn positieve gevolgen. In een notendop leidt een ondernemende attitude dus tot een verhoogde betrokkenheid, toewijding en doorzettingsvermogen (Vandekerckhof & Beenders, 2021).

2.2.3 Belang bij jongeren

Een ondernemende attitude is iemands neiging om ondernemend te zijn. In dit onderzoek gaat dat dan over jongeren en ook Kusmintarti, Thoyib, Ashar en Maskie kijken in hun studie naar die bevolkingsgroep. Het viertal stelt dat als studenten denken dat ondernemen voordelen oplevert, ze er respect voor zullen hebben. Maar, het omgekeerde geldt ook. Als ze denken dat het geen voordelen biedt, zullen ze er minder respect voor hebben. Ondernemende kenmerken, zoals controle over beslissingen en bereidheid om risico's te nemen, spelen een rol in hoe studenten naar ondernemerschap kijken en of ze van plan zijn zelf ondernemer te worden (Kusmintarti et al., 2014).

Vandekerckhof en Beenders (2021) geven ook duidelijk het belang van attitude bij jongeren weer. Zo schrijven ze dat jongeren met een sterke ondernemende attitude zich onderscheiden van leeftijdsgenoten met een minder uitgesproken ondernemende houding. Die eerste groep studenten valt op omdat ze anders omgaan met het ondernemend proces. De onderzoekers stellen dat die studenten een bepaalde drive hebben die bij andere afwezig blijft. Bijgevolg zijn hun prestaties ook beter in vergelijking met die van hun leeftijdsgenoten. Het is dus belangrijk voor jongeren om een ondernemende attitude te hebben, en dat geldt niet enkel om te gaan ondernemen. Het is namelijk iets wat werkgevers steevast verlangen van hun personeel (Vandekerckhof & Beenders, 2021).

Een ander onderzoek naar het belang van een ondernemende attitude bij jongeren is er één van Vega, Gonzalez-Morales en Garca. De analyse benadrukt het belang omdat het een positief effect heeft op de beslissing om zelfstandig ondernemer te worden. Jongeren met een ondernemende instelling zetten hun intenties namelijk sneller om naar gedrag. Bovendien zijn ze beter in staat om kansen te identificeren, relaties op te bouwen, taken efficiënt uit te voeren en om te gaan met onzekerheden. Deze attitude leidt tot meer betrokkenheid, inzet en doorzettingsvermogen. Het onderzoek geeft ook aan dat scholen een rol kunnen spelen in het aanmoedigen van ondernemende attitudes bij jongeren door in te zetten op curriculum-, mentor- en begeleidingsprogramma's. Met een ondernemende attitude zijn jongeren namelijk beter voorbereid op uitdagingen in de snel veranderende wereld van vandaag (Vega et al., 2016). De belangrijke rol van scholen in dit verhaal is ook terug te vinden in andere studies zoals (Adenuga & Ayodele, 2013) en (Rahman, Othman, & Talkis, 2020).

2.2.4 Methodes in het secundair onderwijs

Uit een onderzoek van Kusumojanto, Wibowo, Kustiandi en Narmaditya komen enkele methoden naar voren om ondernemende attitudes bij jongeren te stimuleren. Allereerst stellen ze dat het essentieel is om theoretische kennis te gebruiken in praktische toepassingen en projecten. Zo worden ze actief betrokken bij ondernemerschapsactiviteiten, wat helpt bij het opbouwen van karakter en versterken van ondernemersintenties (Kusumojanto, Wibowo, Kustiandi, & Narmaditya, 2021). Een ander onderzoek verwijst naar partnerschappen en samenwerkingen om attitude bij jongeren te bevorderen. Er wordt daarbij gedomd op samenwerkingsverbanden tussen middelbare scholen, lokale industrieën en organisaties. Dat kan resulteren in stageprogramma's en bedrijfsbezoeken voor studenten. Die praktische ervaring stelt studenten dan in staat om de werking van bedrijven beter te begrijpen en ondernemende vaardigheden te ontwikkelen. Op die manier kunnen ze hun positieve houding verbeteren (Luqman & Sugiarto, 2022).

Jonge mensen ondernemend maken rendeert het best door hen ondernemerschap zelf te laten ervaren. Op die manier ontwikkelen ze hun eigen ondernemende attitudes. Enkele voorbeelden hiervan zijn het leren door te doen, door onder druk te werken, door interactiviteit te stimuleren en door te leren van derden, zoals bedrijfsleiders of initiatiefnemers in het verenigingsleven (Van den Berghe, 2007).

2.3 Empathie

2.3.1 Definities

De tweede soft skill die in deze paper besproken wordt is empathie. Empathie komt van het Griekse woord *empathia*, dat *het actief appreciëren van de gevoelservaring van een andere persoon* betekent (Astin, 1967). Hoewel het een veelvoorkomend begrip is, wordt de betekenis niet altijd correct gebruikt. Het wordt namelijk vaak verward met soortgelijke concepten als sympathie en medelijden (Davis, 1990; Dohrenwend, 2018). Volgens het onderzoek van Dohrenwend (2018) kunnen we bij empathie emotionele intelligentie toepassen, wat betekent dat we het emotionele ervaringsgevoel van een andere persoon begrijpen. We kunnen ook waardering hebben, alsook respect en waarde hechten aan de emotionele ervaring van een andere persoon.

Het begrip empathie kan over het algemeen ingedeeld worden in affectieve en cognitieve empathie (Veenhuizen, 2012). Cognitieve empathie verwijst naar het bewuste en rationele begrip van de emotionele ervaringen van anderen. Het omvat het vermogen om op een doordachte manier te begrijpen wat anderen voelen, zonder noodzakelijkerwijs die emoties persoonlijk te ervaren. Affectieve empathie daarentegen betreft het vermogen om daadwerkelijk de emotionele ervaringen van anderen te voelen en mee te leven. Dit gaat verder dan puur begrip en omvat het emotioneel inleven in de gevoelens van anderen, alsof ze de eigen emoties zijn (Reniers, Corcoran, Drake, Shryane, & Völlm, 2011). Een studie van Cuff, Brown, Taylor en Howat uit 2016 neemt het begrip empathie nog wat meer onder de loep. Er werden namelijk 43 afzonderlijke definities onderzocht waaruit acht thema's naar voren kwamen die verband houden met empathie. Uiteindelijk stelden ze een definitie op basis van die acht thema's: *Empathie is een emotionele reactie (affectief), afhankelijk van de interactie tussen eigenschapscapaciteiten en staatsinvloeden. Empathische processen worden automatisch uitgelokt, maar worden ook gevormd door top-down controleprocessen. De resulterende emotie is vergelijkbaar met iemands perceptie (direct ervaren of ingebeeld) en begrip (cognitieve empathie) van de stimulusemotie, met de erkenning dat de bron van de emotie niet de zijne is* (Cuff, Brown, Taylor, & Howat, 2016).

Empathie wordt dus veelal gedefinieerd als het vermogen om zich in iemands belevingswereld te verplaatsen, waardoor men in staat is die belevingswereld te leren kennen (Van Tilburg, 2001). Om tot de definitie te komen, wordt er in deze paper gebaseerd op Dohrenwend (2018). Empathie is een component van emotionele intelligentie, wat betekent dat we het emotionele ervaringsgevoel van een andere persoon begrijpen. We kunnen ook waardering hebben, alsook respect en waarde hechten aan de emotionele ervaring van een andere persoon (Dohrenwend, 2018).

2.3.2 Belang in de ondernemende context

Empathie wordt beschouwd als een sociale soft skill. Dat is een kwaliteit die je helpt om effectief met anderen om te gaan. Deze sociale soft skills zijn cruciaal bij onder andere samenwerkingen, onderhandelingen en het vertonen van leiderschapskwaliteiten, wat belangrijke aspecten zijn binnen ondernemerschap (Laureta, 2018; Riggio, Tucker, & Coffaro, 1989). Daarnaast is empathie een van de dimensies van emotionele intelligentie (Goleman, 2017; Humphrey, 2013). Dat is een concept waar vaak de nadruk op wordt gelegd in combinatie met het IQ. Emotionele intelligentie versterkt iemands sociale vaardigheden en soft skills, wat wordt beschouwd als een cruciaal element voor het succes van ondernemerschap. Het vermogen om emotionele boodschappen van mogelijke klanten te op te vatten, kan ondernemers helpen om hun gedrag aan te passen om zo meer diepgaander in te gaan op de noden van klanten (Boren, 2010). Ook Riggio, Tucker en Coffaro stellen dat het anticiperen op verschillende perspectieven essentieel is om waardevolle relaties op te bouwen, wat bijdraagt aan het uitbouwen van een succesvolle carrière (Riggio et al., 1989). Hoe hoger de emotionele intelligentie, hoe sterker het sociale netwerk, wat op zijn beurt leidt tot betere zakelijke relaties. Met een hoge emotionele intelligentie kunnen individuen dus hun vermogen verbeteren om emoties, zowel die van zichzelf als van anderen, nauwkeurig te herkennen. Bovendien weten ze deze op een effectieve manier te benutten om hun eigen prestaties te maximaliseren en verschillende taken succesvol uit te voeren (Khatoon, 2013). Datzelfde onderzoek van Kathoon onderzocht de

relatie tussen die emotionele intelligentie en het groeipercentage van ondernemers. Daaruit volgde dat emotionele intelligentie een aanzienlijke invloed heeft op de groei van bedrijven.

Emotionele intelligentie, met als dimensie empathie, heeft dus een positieve invloed op ondernemerschap. Verder onderzoek gaf echter ook het belang van empathie *an sich* op ondernemerschap aan. Daarbij kwam voornamelijk het belang op sociaal ondernemerschap naar voren. Onderzoeken naar die tak van ondernemerschap laten zien dat het belangrijk is om empathie te hebben als je sociaal ondernemend wilt zijn. In die context betekent empathie het voelen van mededogen en de wens om anderen te helpen en het milieu te beschermen (Korte, Smith, & Li, 2018). Een studie van Packard en Burnham (2021) geeft aan dat empathie niet simpelweg gezien mag worden als het kopiëren van wat anderen voelen. Dat levert namelijk niet genoeg inzichten op voor ondernemers. Denk aan empathie als het op een creatieve manier meeleven met de ervaringen van anderen, gezien vanuit hun perspectief. Het betekent dat je niet alleen gevoelens nabootst, maar echt probeert te begrijpen hoe anderen dingen ervaren. Deze echte empathie zorgt voor een leerproces waarbij je je inleeft in de ervaringen van anderen. Dit kan unieke inzichten opleveren en nieuwe ideeën voor ondernemingen genereren (Packard & Burnham, 2021).

2.3.3 Belang bij jongeren

Empathie is dus essentieel in de ondernemende context. En dat is ook het geval bij de ontwikkeling van jongeren. Empathie helpt studenten om beter te begrijpen hoe ze met anderen kunnen omgaan en hoe ze in relaties met anderen staan. Het stelt hen in staat om zich in de gevoelens en ervaringen van anderen te verplaatsen, waardoor ze meer inzicht krijgen in hun eigen gedrag en welke invloed die op de mensen rondom hen. Door empathie te ontwikkelen, kunnen studenten ook effectiever communiceren en conflicten beter begrijpen en oplossen. Daarnaast kunnen de jongeren positieve relaties opbouwen met hun klasgenoten en anderen in hun omgeving (Rivas & Husein, 2022). Ook de studie van Korte, Smith en Li (2018) gaat verder in op het belang van empathie. Zij verwijzen naar een onderzoek van Neck, Greene en Brush (2014) die in lessen over ondernemerschap het advies aan studenten geven dat ze hun empathische vaardigheden moeten ontwikkelen voor meer dan alleen het begrijpen van wat consumenten nodig hebben. Ze zeiden dat studenten drie dingen moeten doen. Eerst moeten ze zich inleven in ervaren ondernemers om te ontdekken hoe het is om ondernemer te zijn als beroep en als levensstijl. Daarnaast moeten ze op een betekenisvolle en empathische manier contact maken met anderen om doeltreffendere netwerken te ontwikkelen. Ten slotte moeten ze on vervulde behoeften en wensen van belanghebbenden en betrokkenen identificeren. Verder geven ze aan dat ondernemen niet alleen over het starten van een bedrijf gaat. Het draait namelijk ook om een mindset die verder kijkt dan alleen geld verdienen. Het gaat om het verbeteren van de wereld met sociale ondernemingen, het zoeken naar nieuwe ideeën in bestaande bedrijven, persoonlijke groei en nadenken over je toekomst en carrière (Neck, Greene, & Brush, 2014). Ze willen jongeren dus duidelijk maken dat je op een betrokken en zinvolle manier met anderen moet kunnen samenwerken in de zakenwereld. Iets waar empathie een bepalende rol in speelt (Korte et al., 2018).

2.3.4 Methodes in het secundair onderwijs

Het belang van empathie is reeds aangetoond, maar hoe kunnen secundaire scholen nu inzetten op het bevorderen van die soft skill bij jongeren? Een studie van Cotton (1992) biedt inzichten. Een eerste methode is het inzetten op coöperatief leren. Het gaat er daarbij om dat leerlingen in diverse teams samenwerken en waarbij ze verschillen in achtergrond, zoals etniciteit, geslacht en vaardigheden. Door deze variatie vertonen leerlingen een positievere houding en meer respect tegenover anderen met verschillende achtergronden. Bovendien ontwikkelen de jongeren een beter inlevingsvermogen in de verschillende perspectieven alsook een groter begrip en waardering voor hun teamgenoten. Het resultaat uit de studie is ook dat er meer en diepere cross-culturele vriendschappen ontstaan (Cotton, 1992).

Daarnaast haalt Cotton het gebruik van tutorprogramma's aan als methode. Bij dergelijke programma's helpen oudere studenten de jongere of zelfs leeftijdsgenoten. Om die rol als mentor op te nemen is het belangrijk om begripvol en empathisch te zijn en zelfvertrouwen te tonen. Onderzoek toont dan ook aan dat deze vorm van begeleiding een grote invloed heeft op de empathie, vriendelijkheid en zelfwaardering van de mentoren (Cotton, 1992).

Ook een onderzoek van Bryant (1982) duidt op een methode. Zo wordt er gezegd dat kinderen moeten nadenken hoe ze zich kunnen inleven in andere. Dat kan gedaan worden door ze aan te moedigen na te denken over hun eigen gevoelens en hoe anderen zich zouden kunnen voelen. In het onderwijs kunnen er programma's gebruikt worden die dit stimuleren, waardoor kinderen zich meer bewust worden van emoties en beter leren reageren op de gevoelens van anderen (Bryant, 1982).

Aansluitend op de methode van Bryant kan het onderwijs empathie bij jongeren bevorderen door kleine rolspelervaringen op te nemen in het curriculum. Het aannemen van de rol van een persoon, echt of fictief, en het imiteren van diens gevoelens en gedrag kunnen effectief bijdragen aan het vergroten van zowel affectieve als cognitieve empathie. Dat geldt voor zowel kinderen als volwassenen. Hierdoor kunnen studenten zich inleven in verschillende perspectieven, wat bijdraagt aan de ontwikkeling van empathische vaardigheden (Cotton, 1992; Rivas & Husein, 2022).

2.4 Creativiteit

2.4.1 Definities

Creativiteit is de derde soft skill waar dit onderzoek op focust. Creativiteit wordt beschouwd als een van de meest complexe menselijke gedragingen. Het is complex en mysterieus te noemen vanwege de onduidelijkheid rondom het concept en het ontbreken van een algemeen aanvaarde definitie. Daarom is het moeilijk om creativiteit te definiëren (Andriopoulos, 2000). Wat wel duidelijk is, is dat creativiteit beïnvloed kan worden door vele sociale en educatieve ervaringen. Originaliteit en spontaniteit zijn daarbij twee belangrijke kenmerken (Runco & Sakamoto, 1999). Bij verder onderzoek naar een duidelijke definitie kwam de standaard definitie van creativiteit naar voren. Die definitie is tweeledig: creativiteit vereist originaliteit en effectiviteit (Runco & Jaeger, 2012).

Creativiteit heeft dus twee dimensies. De eerste is het idee van originaliteit en is iets wat in het dagelijks leven voorkomt. Daarom kan iedereen creatief zijn en bijdragen aan de omgeving. De tweede kant is in het artikel van Runco en Jaeger (2012) effectiviteit, maar vaker komt het begrip bruikbaarheid naar boven in de literatuur. Dat begrip verwijst naar praktische manieren om te

beoordelen hoe handig nieuwe ideeën eigenlijk zijn (Al-Ababneh, 2020; Stein, 1953). Effectiviteit en bruikbaarheid zijn verschillende aspecten, maar kunnen wel verband houden met elkaar. Ook in de studie van Kampylis en Valtanen (2010), waarin ze 42 expliciete definities van creativiteit analyseren, komen originaliteit en bruikbaarheid naar voren als meest prominente kenmerken (Kampylis & Valtanen, 2010).

Een ander analyse in de wetenschappelijke literatuur is het onderscheid tussen *big-C* creativiteit en *little-c* creativiteit. *Big-C* creativiteit verwijst naar creativiteit die wordt geassocieerd met baanbrekende ideeën en bijdragen. Vaak gaat dat gepaard met het winnen van gerenommeerde prijzen in domeinen als wetenschap en literatuur. Voorbeelden van creatievelingen met de grote C zijn de Duitse natuurkundige Albert Einstein en de Russische schrijver Leo Tolstoj. Een andere veelvoorkomende manier om naar creativiteit te kijken, richt zich meer op alledaagse activiteiten: de *little-c* creativiteit. Dit omvat creatieve handelingen waarin niet-experts dagelijks kunnen deelnemen (Kaufman & Beghetto, 2009).

Het is dus moeilijk om een éénduidige definitie te vinden over creativiteit. In deze paper wordt er echter verondersteld dat creativiteit de mogelijkheid is om iets te verwezenlijken dat tegelijkertijd origineel en bruikbaar is (Kampylis & Valtanen, 2010).

2.4.2 Belang in de ondernemende context

Okpara (2007) voerde een onderzoek uit naar het belang van creativiteit en innovatie in de ondernemende context en kwam tot de conclusie dat het zeer belangrijke factoren zijn. Die zijn namelijk essentieel voor het succes en de groei van bedrijven omdat ze de bepalende sleutel vormen in het overtreffen van concurrentie en het behouden van een voortdurende ontwikkeling. Volgens Okpara moeten leiders en ondernemers van de toekomst creativiteit als een strategische prioriteit beschouwen. In een tijd waarin het voor bedrijven de norm is om op te vallen en klanten te moeten aanspreken met betere of nieuwe producten, is het stimuleren van creativiteit dus een cruciale factor voor succes (Okpara, 2007).

Ook Stammerjohan, DeNardin, Winkel en Stammerjohan (2019) richtten zich in een onderzoek op ondernemers en hun kijk op creativiteit. Opmerkelijk bij de resultaten van dat onderzoek is dat het woord *creatief* slechts twee keer genoemd werd toen de ondernemers werden gevraagd hoe het was om ondernemer te zijn. Voor sommige is creativiteit inderdaad een integraal onderdeel van hun bedrijf, terwijl andere het als een reactie op de eisen van het bedrijf zien. De onderzoekers suggereren hierbij dat ondernemerschap en creativiteit mogelijk domeinspecifieke kwesties zijn. Creativiteit wordt dan ook gemakkelijker herkend in bepaalde sectoren, terwijl ondernemers in het algemeen meer bezig zijn met de dagelijkse bedrijfsvoering dan met abstracte concepten zoals creativiteit. Het neemt dus niet weg dat creativiteit een bepalende component is in ondernemerschap (Stammerjohan, DeNardin, Winkel, & Stammerjohan, 2019).

Ook andere onderzoeken stellen dat creativiteit een cruciaal element is in het ondernemingsproces (Zhou, 2008). Die samenhang komt van twee kanten. Enerzijds is de soft skill essentieel voor ondernemende activiteiten, anderzijds is ondernemerschap zelf een creatieve activiteit. De wisselwerking tussen beide is dan ook belangrijk om nieuwe en waardevolle ideeën en strategieën te genereren om op die manier een bedrijf te laten groeien (Shi, Yuan, Bell, & Wang, 2020).

2.4.3 Belang bij jongeren

Creativiteit wordt beschouwd als een fundamentele vaardigheid die jongeren moet helpen om effectief om te gaan met complexe problemen, de snel evoluerende wereld en de onzekerheden van de toekomst. Beleidsmakers zien creativiteit namelijk als essentieel voor economisch succes en werkgelegenheidsgroei. Door creatieve vaardigheden te ontwikkelen tijdens het onderwijs wordt de basis gelegd voor menselijk kapitaal, dat een directe invloed heeft op de welvaart van samenlevingen. Het vormen van de soft skill creativiteit verrijkt de mindset van jongeren en bereidt hen dus voor op complexe uitdagingen (Shaheen, 2010).

Een studie van van der Zanden, Meijer en Beghetto (2020) onderzocht het belang van creativiteit bij jongeren. Hun literatuurreview benadrukt het belang van creatieve identiteitsontwikkeling tijdens de adolescentie. Deze fase, van 10 tot 19 jaar, wordt beschouwd als cruciaal voor creatieve groei, omdat adolescenten hun creatieve identiteiten vormgeven en beïnvloed worden door sociale contexten. Het onderzoek wijst op de invloed van sociale contexten zoals familie, school, leeftijdsgenoten, romantische relaties en werkplekken, op de creatieve ontwikkeling van adolescenten. De sterke behoefte aan sociale acceptatie kan leiden tot gedragsaanpassing aan dat van anderen, wat gevolgen kan hebben voor hun creatieve identiteitsontwikkeling. Het onderzoek onderstreept creativiteit als een dynamisch aspect van adolescentie en het belang van sociale wereld bij het vormgeven (van der Zanden et al., 2020).

2.4.4 Methodes in het secundair onderwijs

Een onderzoek van Beghetto en Kaufman (2014) stelt dat de leeromgeving in de klas een van de belangrijkste factoren is om creativiteit te ondersteunen. De context in de klas is dus van groot belang (Beghetto & Kaufman, 2014). Een studie van Torrance (1977) geeft aan dat scholen leerplannen moeten aanbieden waarin creatief gedrag gestimuleerd wordt. Als voorbeelden worden opdrachten aangehaald die vragen om origineel werk en onafhankelijk leren. Leerkrachten kunnen dit stimuleren door innovatieve leermiddelen te gebruiken zoals audio-opnames of werkboeken. Ook het stellen van vragen waar de jongeren dieper over moeten nadenken, leidt tot creatievere denkprocessen (Torrance, 1977).

Daarnaast geeft Torrance aan dat leerkrachten kansen moeten bieden aan jongeren zonder dat daar evaluaties aan gekoppeld zijn. Op die manier kunnen de studenten denken, leren en ontdekken. Voortdurende evaluatie kan schadelijk zijn voor hun creatieve ontplooiingen (Torrance, 1977). Ook Cropley geeft dat advies aan in zijn artikel uit 1997. Hij stelt dat secundaire scholen een open leerklimaat moeten creëren. In dergelijk klimaat is het belangrijk om fouten als een deel van het leerproces te beschouwen. Bovendien moeten scholen hun leerlingen aanmoedigen en belonen om verschillende benaderingen te overwegen en hun ideeën te communiceren met klasgenoten (Cropley, 1997).

Een andere methode om creativiteit te bevorderen is door gebruik te maken van zelfreflecties. Op die manier zullen jongeren kritisch nadenken over hun manier van denken, wat creativiteit stimuleert (Aizikovitsh-Udi & Amit, 2011). Daarnaast is het belangrijk om out of the box te denken. Scholen en leerkrachten kunnen bijvoorbeeld zorgen voor een andere leeromgeving (K. Ibrahim et al.) of meer inzetten op visuele technieken zoals moodboards en mindmaps (Vandekerckhof & Beenders, 2021).

3 Methodologie

3.1 Dataverzameling

De methodologie van deze masterproef richt zich op het verzamelen van kwalitatieve data door middel van zeven diepte-interviews met verschillende respondenten die een kaderfunctie uitoefenen in het secundair onderwijs. Tijdens de interviews worden een samenhangend en beperkt aantal topics bevraagd aan de hand van een semigestructureerde interviewleidraad. Deze is gebaseerd op de onderzoeksvraag en de inzichten uit de literatuur. Bij de uitvoering van de interviews wordt ervoor gezorgd dat alle respondenten dezelfde onderwerpen bespreken aan de hand van open vragen. Hierbij wordt bewust ruimte gelaten voor afwijkingen en alternatieve invalshoeken, waardoor ze niet gestuurd worden in bepaalde richtingen. Het betreft een exploratief onderzoek waarbij de focus ligt op het verkennen van verschillende perspectieven en ervaringen. Hoewel er een algemeen thema is waar omheen wordt gewerkt, wordt er flexibiliteit gehanteerd om interessante inzichten te verkrijgen die het onderzoek kunnen verrijken. Door het gebruik van open vragen en het toestaan van doorvragen, wordt gestreefd naar een dieper begrip van concepten en ervaringen met betrekking tot soft skills bij jongeren, wat kenmerkend is voor kwalitatief onderzoek (Hennink, Hutter, & Bailey, 2020). Belangrijk om te vermelden is dat het onderzoek cross-sectioneel is en er geen leerlingen geïnterviewd of opgevolgd werden. Achterhalen in welke mate de drie soft skills op termijn bijdragen tot een ondernemend persoon is hier dus niet de focus. In welke mate het secundair onderwijs hier actief op inzet, is dat wel. De interviewleidraad is bijgevoegd in de bijlagen.

Om potentiële respondenten te verwerven, werd er gezocht naar personen met een kaderfunctie binnen het secundair onderwijs. Die personen hebben een breder en algemeen beeld over het beleid van de school en zijn niet gelimiteerd tot ervaringen die louter gebaseerd zijn op een gedoceerd vak, waar zij specifieke kennis en vaardigheden voor nodig hebben (De Vos, Van Petegem, Vanhoof, Delvaux, & Vekeman, 2013). Er werd bij het selecteren van de respondenten bewust geen onderscheid gemaakt tussen de drie graden van het secundair onderwijs. De meeste respondenten hebben dan ook een graadoverkoepelende functie. Op die manier kunnen er inzichten verworven worden over verschillen en gelijkenissen tussen alle leerjaren met betrekking tot de soft skills-aanpak. Er werden potentiële respondenten benaderd uit verschillende Limburgse steden en gemeenten. Ook is er in dit onderzoek gestreefd naar diversiteit in leerlingaantallen en onderwijskoepels om op die manier verschillende perspectieven met elkaar te kunnen vergelijken. De respondenten werden via e-mail of telefonisch benaderd met informatie over het onderzoek. Wanneer ze aangaven te willen deelnemen aan het onderzoek, werd er een concrete datum en tijdstip afgesproken voor een digitaal videogesprek. De interviews werden steeds online via Google Meet georganiseerd, met een gemiddelde duur van één uur.

Tabel 1 geeft de achtergrondgegevens van de verschillende respondenten weer. Omdat er niet door iedereen toestemming werd gegeven om deze info kenbaar te maken, worden de namen van de respondenten en de scholen geanonimiseerd.

Respondent	Geslacht	Functie¹
1	Man	Adjunct-directeur
2	Vrouw	Directeur ad interim
3	Vrouw	Hoofdcoördinator gelijke onderwijskansen
4	Man	Pedagogische directeur
5	Man	Directeur
6	Vrouw	Leerlingbegeleider en leerkracht Engels tweede en derde graad
7	Man	Directeur tweede graad

Tabel 1: respondentskenmerken

Tabel 2 geeft een dieper inzicht in de kenmerken van de verschillende secundaire scholen.

Respondent	Leerlingaantal	Leerlingprofiel²	Richtingen	Onderwijskoepel
1	1117	Grote culturele mix	Doorstroom, dubbele finaliteit	Onderwijsvereniging van Steden en Gemeenten
2	1020	Stadsleerlingen, kleine culturele mix	Doorstroom	Katholiek Onderwijs Vlaanderen
3	1937	Culturele mix, kansarme leerlingen	Doorstroom, dubbele finaliteit, arbeidsmarkt	Katholiek Onderwijs Vlaanderen
4	3500	Grote culturele mix, kansarme leerlingen	Doorstroom, dubbele finaliteit, arbeidsmarkt	Katholiek Onderwijs Vlaanderen
5	500	Grote culturele mix, kansarme leerlingen	Enigzins doorstroom, enigzins dubbele finaliteit, voornamelijk arbeidsmarkt	Provinciaal Onderwijs Vlaanderen
6	980	Kleine culturele mix	Doorstroom, dubbele	Katholiek Onderwijs Vlaanderen

¹ De functie is graadoverkoepelend, tenzij expliciet aangegeven in de tabel.

² Het leerlingprofiel van de school is gebaseerd op de beoordeling van de respondent in kwestie.

			finaliteit, arbeidsmarkt	
7	1000	Kleine culturele mix	Doorstroom, dubbele finaliteit, arbeidsmarkt	Katholiek Onderwijs Vlaanderen

Tabel 2: schoolkenmerken

3.2 Data-analyse

De diepte-interviews met de zeven respondenten leverden een grote hoeveelheid aan data op. Als eerste stap werden alle interviews getranscribeerd. Hierbij werd door de onderzoeker zorgvuldig uitgetypt wat elke respondent geantwoord heeft op de verschillende interviewvragen. Vervolgens werd de data geanalyseerd aan de hand van een thematische analyse. Deze analyse is een methode waarbij er stelselmatig door de kwalitatieve data gegaan wordt. Op die manier kunnen patronen en thema's geïdentificeerd worden. Daarnaast is thematische analyse een iteratief proces, wat wil zeggen dat het een herhalend proces is. De verzamelde data wordt daarbij eerst verwerkt en gegroepeerd. Daarna worden de belangrijkste stukken ingedeeld in algemenere thema's. Als laatste stap worden die thema's geplaatst binnen het kader van het onderzoek (Braun & Clarke, 2012; Verhoeven, 2022).

De eerste stap van de thematische analyse was het verwerken en groeperen van de verzamelde gegevens. Cruciaal hierbij was om de getranscribeerde data gedetailleerd te lezen en analyseren. Op die manier raakte de onderzoeker vertrouwd met de verzamelde inhoud en werd er een algemeen beeld gevormd van de onderwerpen die aan bod kwamen. Vervolgens vond de open codering plaats. In deze fase werden de stukken tekst gegroepeerd onder bredere thema's of categorieën. Er werd gezocht naar verbanden en gelijksoortige data werden samengevoegd. Ten slotte werden die categorieën geplaatst binnen de context van het onderzoek. In deze laatste fase werd er gekeken naar de implicaties van de thema's en hoe deze bijdragen aan het beantwoorden van de onderzoeksvraag. De thematische analyse is dus een gestructureerde manier om inzicht te krijgen in de vergaarde gegevens. Zodoende konden er relevante conclusies getrokken worden voor het onderzoek (Braun & Clarke, 2012; Verhoeven, 2022).

4 Resultaten

Deze sectie tracht een inzicht te bieden in de onderzoeksvraag: "In hoeverre speelt het secundair onderwijs een rol in het aanleren van soft skills die belangrijk zijn voor ondernemerschap?" Onderstaande bevindingen zijn volledig gebaseerd op kwalitatieve interviews met zeven respondenten van zeven verschillende secundaire scholen. De verschillende functies van de respondenten zijn die van directeur, adjunct-directeur, directeur ad interim, pedagogisch directeur, hoofdcoördinator gelijke onderwijskansen en leerlingbegeleider en leerkracht Engels. De meeste respondenten zijn dus personen met een kaderfunctie binnen de secundaire school.

In onderstaande tekst worden de rol van het onderwijs en de drie soft skills die belangrijk zijn voor een ondernemerschap besproken. De tussentitel van elke soft skill omvat de visie en de gehanteerde methodes van het secundair onderwijs weer.

4.1 Rol van het onderwijs en leerkrachten

De grootste kernactiviteit van de secundaire scholen is leerlingen onderwijzen en ze kennis bijbrengen. Dat zit ook goed ingebed in de missies en visies van die scholen. Zo streven ze naar het voorbereiden van hun leerlingen op het vervolgonderwijs of de arbeidsmarkt aan de hand van kwaliteitsvol onderwijs. Daarnaast trachten ze een warme omgeving te zijn waarin iedereen vol zelfvertrouwen kan bijleren. De respondenten merken echter wel dat er een verschuiving gaande is en dat er tegenwoordig veel meer vaardigheden bij komen kijken dan de pure kennisoverdracht.

Vroeger was onderwijs puur, dat was kennisoverdracht. We merken nu toch wel dat dat een beetje gedraaid is en dat er ook heel veel opvoeding en andere aspecten aan te pas komen die dat vroeger misschien niet waren. En dan merken we ook wel dat heel veel leerlingen bepaalde soft skills gewoon van thuis uit niet meer meekrijgen. (Respondent 4)

Enter the soft skills. Uit de interviews blijkt dat de respondenten die menselijke vaardigheden zeer belangrijk vinden. Zo geven ze aan dat die essentieel zijn in het mens-zijn en het leren leven. Het gaat dus niet alleen om het aanleren van academische vaardigheden, maar bijvoorbeeld ook om het vermogen om effectief te communiceren en samen te werken met anderen. Dat is namelijk van belang in de verdere loopbaan, ongeacht de gekozen levensrichting, of dit nu in een professionele setting, in sociale situaties of in andere aspecten van het leven is. De scholen geven aan dat deze ondernemende vaardigheden fundamenteel zijn en dat het van groot belang is dat iedereen in staat is om ze te verwerven en voortdurend te verbeteren.

Een goede mix van enerzijds het kennisgedeelte en anderzijds de soft skills, dat is waar alle bevroegde scholen op willen inzetten. En naast dat eerste gedeelte, komen dus ook de soft skills duidelijk aan bod in de verschillende missies, visies en kernwaarden. Het humane aspect is een belangrijke pijler die vaak wordt aangehaald en omvat kernwaarden als respect, open-minded en ontwikkeling. De secundaire scholen streven er dus naar om de zachte vaardigheden te integreren in hun algemene structuur. Daarbij doelen ze zowel op vakken als op activiteiten buiten het normale lessenrooster. Ze vinden het belangrijk dat deze vaardigheden niet losstaande elementen zijn waar ze af en toe eens op inzetten, maar dat ze deel uitmaken van de overkoepelende visie van de school. Op die manier komen de verschillende, ondernemende soft skills telkens terug in alle aspecten van

de school, zoals het beleid, de lesmethoden en de evaluatiecriteria. De scholen vinden het dus niet meer dan normaal om ook op de soft skills in te zetten. Logisch, want de huidige bedrijfswereld en maatschappij vragen volgens de respondenten ook naar ondernemende kwaliteiten.

Als we kijken naar wat de verwachtingen zijn van de bedrijfswereld, dan wordt daar eigenlijk steeds meer en meer gevraagd naar vaardigheden en attitude bovenop die kennis. Die kennis is zo'n beetje de fond. En dan komen de vaardigheden en attitudes daar nog op. (...) Het belang van kennis mag zeker niet onderschat worden. Maar anderzijds dat dát alleen in onze maatschappij niet meer voldoende is en dat die extra laag van die soft skills daar nog bovenop komt. (Respondent 7)

Hoewel soft skills dus beschouwd worden als belangrijk en ook in de visie van de scholen worden opgenomen, wordt de rol van het secundair onderwijs in het aanleren van soft skills door de verschillende respondenten anders belicht. De ene respondent ziet de thuissituatie als meest cruciale factor in dit verhaal, anderen zien die rol weggelegd voor het onderwijs. Enerzijds wordt dus benadrukt dat soft skills in de eerste plaats van thuis uit moeten worden aangeleerd, aangezien de opvoeding daar begint. Het is echter ook duidelijk dat scholen een belangrijke rol spelen in het bijbrengen van normen, waarden en sociale vaardigheden, vooral wanneer de opvoeding thuis tekortschiet. De secundaire school wordt beschouwd als een minimaatschappij, waarin leerlingen met diverse achtergronden en opvoedingen samenkomen. Dit kan leiden tot conflicten en vereist daarom aandacht voor verdraagzaamheid, respect en begrip voor verschillende culturen en normen. De respondenten geven ook aan dat het erkennen van verschillen in referentiekaders tussen thuis- en schoolomgevingen essentieel is om effectief te kunnen werken aan het ontwikkelen van soft skills die belangrijk zijn voor het ondernemerschap. Door die skills binnen de schoolcontext aan te leren, ontstaat er een brug tussen verschillende perspectieven en attitudes, waardoor leerlingen beter kunnen omgaan met sociale situaties en uitdagingen. Het onderwijs moet dus niet alleen academische kennis overbrengen, maar ook een brede waaier aan sociale en emotionele vaardigheden.

Het is heel belangrijk dat wij als school ook de taak op ons nemen om die soft skills hier aan te brengen en de leerlingen daarover te laten nadenken. Dat moeten wij echt doen want dat is echt onze rol hier. Ze zitten hier heel veel uur per dag en wij moeten hen echt wel de andere kijk op de wereld, dan die ze van hun referentiekader meekrijgen, naar voren brengen. En omgekeerd ook. Het is ook belangrijk dat zij hun soft skills, die ze nu al hebben, dat wij die ook leren kennen. Zo kunt ge pas samenwerking creëren, als er bewustzijn en respect is voor de twee aanpakken van soft skills. (Respondent 3)

Ook de rol van de leerkracht in het aanbrengen van soft skills wordt benadrukt door de respondenten. Zo worden er klastitularisuren, groeigesprekken of leerlingencontacten ingericht. Verschillende scholen geven er verschillende benamingen aan, maar het concept is hetzelfde: een aantal keer per jaar een apart gesprek tussen leerling en klastitularis. Tijdens die gesprekken wordt er aandacht besteed aan bepaalde bekommernissen, noden en behoeftes als het gaat over de dagelijkse schooldag. Maar ook andere onderwerpen die jongeren bezighouden, zoals sociale mediagebruik, kunnen aan bod komen. Zeker in de eerste graad is dat het geval. Zo worden de leerlingen aan het denken gezet over bepaalde expliciete foto's die viraal gaan op hun sociale media of wanneer er een

gevecht op school heeft plaatsgevonden. Er wordt daar op ingespeeld door de jongeren te laten nadenken hoe zij in dergelijke situatie zouden reageren. Ook op gebied van empathie en welbevinden wordt er tijdens die contactmomenten dus ondersteuning geboden aan de leerlingen. Respondent 3 geeft aan hoe dat precies in zijn werk gaat.

We hebben leerlingencontacten. Drie keer per jaar, twee keer een apart gesprek met uw klastitularis. Daar zit altijd welbevinden en empathie in. "Hoe voelt ge u in de klas?" Omdat wij merkten dat ook zelfs gewoon leerlingen die altijd stil en braaf zijn, er zit soms toch ook wel wat meer achter. En dus we gaan met ze allemaal in gesprek en dan hebben we wel effectief een evaluatie en een opvolging waarin ze zelf ook doelen voor zichzelf kunnen stellen. Eventueel op vlak van empathie, welbevinden, ondernemerschap of resultaten. En daar wordt tijdens het volgende leerlingencontact ook als eerste aan begonnen. "Je hebt toen gezegd dat je eraan wil werken. Is u dat gelukt? Heb je nog ondersteuning nodig?" (Respondent 3)

Leerkrachten spelen niet enkel een waardevolle rol tijdens deze opgelegde contactmomenten, ook tijdens de reguliere lessen oefenen zij invloed uit op de soft skills van leerlingen. Het is daarbij zeer belangrijk om ook als leerkracht zelf over voldoende soft skills te bezitten om die vervolgens over te dragen naar de jongeren.

Ik denk dat het ook voor een heel groot stuk te maken heeft met de cultuur van een school en met de mindset die er is bij iedereen die er werkt. Dus in eerste instantie bij degenen die in rechtstreeks contact komen met de leerlingen, de leraren, die daar een belangrijke voorbeeldfunctie in hebben, waardoor dat ge vanuit een zekere voorbeeldfunctie probeert om leerlingen ook mee te krijgen. En dan hangt het er een beetje van af, in welke mate dat een leerling daar voor openstaat of niet. Ik denk dat in eerste instantie de leraar vanuit z'n voorbeeld gewoon daar een heel belangrijke functie in speelt. (Respondent 7)

Leerkrachten hebben dus een voorbeeldfunctie ten opzichte van de leerlingen om hen ook soft skills aan te leren. Respondent 5 geeft te kennen dat het daar vaak schort bij praktijkgerichte leerkrachten.

Soft skills zijn belangrijk, maar heel veel mensen beseffen dat niet. Daarmee bedoel ik, ik heb zelf ook een aantal leerkrachten lopen die zelf vaak uit de industrie komen (...) en die soft skills hebben ze ook nooit gehad. Zij zijn meer de mensen van de hard skills. Dus daar vinden we wel wat problemen mee. (...) Waardoor ik ook denk dat het op dit ogenblik nog niet voldoende aan de jongeren wordt gegeven. Leerlingen die verder gaan studeren komen dan ook met andere, niet-typische praktijkmensen in contact die dan wel soft skills hebben en overdragen. Als je die zelf niet echt bezit, ga je het ook heel moeilijk gaan doorgeven aan die leerling. (...) Het onderwijs heeft in mijn ogen dus een dubbele taak. Niet alleen de leerling daarin onderwijzen, maar ook de oudere garde leerkrachten, die vaak uit het beroepenveld komen, die dat ook zelf nooit meegekregen hebben. Dat die ook een stukje meer het belang inzien van de soft skills. (Respondent 5)

Leerkrachten moeten dus zelf ook de juiste vaardigheden bezitten om in te zetten op de ontwikkeling van ondernemerschap bij jongeren. Ook zij moeten hier dus de juiste training en ondersteuning in

krijgen. Vaak is die rol dan weggelegd voor de leerlingbegeleiding van een school om leerkrachten daarop attent te maken.

Dan gaat het specifiek over omgaan met leerlingen, eventueel ook omgaan met moeilijke leerlingen of met leerlingen met een bepaalde specifieke achtergrond of zo. Dat is wel iets, dat komt wel regelmatig terug, maar dat is dan echt zo op lerarenniveau. En dat is een rol die in eerste instantie hier is weggelegd voor onze leerlingenbegeleiding, die op dat gebied wel regelmatige initiatieven nemen, bijvoorbeeld op een personeelsvergadering of zo, om daar wel wat meer info over te brengen. (Respondent 7)

Respondent 3 geeft aan dat ook het team van gelijke onderwijskansen inzet op de soft skill-ontwikkeling van leerkrachten tijdens de pedagogische studiedagen.

Deze editie wordt georganiseerd op basis van onderzoeken die we (GOK-teams) in de vorige schooljaren gevoerd hebben bij leerlingen, leerkrachten, personeel en waaruit aanbevelingen, acties gekomen zijn. Het personeel krijgt de keuze tussen workshops, ze schrijven zich op voorhand in. Aanwezigheid die dag is verplicht. Andere jaren was een jaarthema zoals veerkracht de rode draad doorheen de workshops. (Respondent 3)

Daarnaast wordt er opgemerkt dat soft skills ook buiten de schoolcontext worden verworven, zoals via jeugdbewegingen, hobby's en familiebanden. In een ideale situatie zouden soft skills zowel thuis, op school als in de andere contexten moeten worden ontwikkeld en elkaar aanvullen, geven enkele respondenten aan. Niet iedereen heeft echter dezelfde mogelijkheden thuis of in andere sociale omgevingen. De scholen spelen daarom een cruciale rol door een basisniveau van soft skills te voorzien voor alle leerlingen, ongeacht hun achtergrond. Ze vertrekken daarvoor vanuit hun voorbeeldfunctie voor de jongeren. Aanvullende ontwikkeling gebeurt dan op basis van individuele omstandigheden en externe invloeden zoals thuisopvoeding en deelname aan clubs of verenigingen. De scholen streven ernaar om alle leerlingen te bereiken en te ondersteunen bij hun soft skill-ontwikkeling, met de toevoeging dat verdere groei afhankelijk is van verschillende individuele factoren. Ze zorgen dus voor een zekere garantie.

De school is goed om alle jongeren er eigenlijk in te betrekken. Het is al goed dat ze het kunnen zien en beseffen van: "Ah tiens, ik krijg dat niet mee van thuis." Want dat is het ding, als ge dat van thuis niet meekrijgt, niet in een jeugdbeweging zit of thuis niets ziet op dat gebied, dat ge toch tenminste op school ziet wat er allemaal gebeurt. (Respondent 2)

De bevindingen uit de interviews tonen dus aan dat soft skills niet alleen worden gezien als aanvullend, maar als een bepalende factor in de vorming van leerlingen tot competente individuen in een diverse maatschappij. Om die mening kracht bij te zetten, geven de respondenten enkele voorbeelden van hoe ze er vandaag al op inzetten. Zo ondernemen de scholen initiatieven zoals mensenrechtendagen, bezoeken aan gebedshuizen en workshops over welzijn en mail etiquette. Deze initiatieven gaan verder dan alleen theoretische kennisoverdracht en bieden leerlingen praktische ervaringen en interacties met maatschappelijke kwesties. Hierdoor leren ze hoe ze deze vaardigheden ook in de praktijk kunnen toepassen in verschillende contexten. Daarnaast valt het op dat de secundaire scholen al vroeg inzetten op die ondernemende soft skills.

Wij beginnen daar ook redelijk vroeg mee. In het eerste jaar heb je bijvoorbeeld het vak mens en samenleving, dat gaat over de waarden en normen van mensen maar ook een stukje over economische geletterdheid. Daar komen de ondernemende soft skills dus in terug. (Respondent 1)

De scholen werken dus met verschillende werkvormen en projecten, wat ervoor zorgt dat het traditionele doceren een evolutie kent. Een respondent zegt dat dat niet alleen heeft gezorgd voor extra ondernemingszin, maar dat het leerlingen ook gewoon in contact brengt met veel meer verschillende soorten mensen en groepen.

4.2 Attitude

De eerste ondernemende soft skill die met de respondenten besproken werd, is attitude. Eén voor één geven ze aan dat deze vaardigheid enorm belangrijk is. Eén bepaalde respondent heeft er zelf al eens onderzoek naar gedaan.

Heel belangrijk is dat omdat, ik sta zelf in goed contact met UHasselt, KU Leuven, UCLL, PXL, ik heb daar onderzoek bij gedaan. Daar kwam uit dat leerlingen uit het secundair uit de boot vallen op basis van hun ondernemende kwaliteiten, de ondernemerschapsskills. Die zitten daar en die weten begod niet wat daar ineens gebeurt. (Respondent 3)

Meerdere scholen halen aan dat ze het eigenaarschap en de verantwoordelijkheid rondom attitude bij de leerlingen zelf willen leggen. Wanneer een leerling bijvoorbeeld zijn of haar boek niet bij heeft, leidt dat dus niet automatisch tot straf maar moet de leerling zelf nadenken en aangeven hoe die het beter kan doen in de toekomst (in de schoolcontext wordt dit *herstelgericht werk* genoemd). Op die manier nemen de leerlingen zelf verantwoordelijkheid op voor hun gedrag en leerproces. Een goed voorbeeld dat hieromtrent wordt aangehaald, is het gebruik van iPads in de klas.

Alle leerlingen krijgen bijvoorbeeld een iPad, maar we gaan ze niet constant monitoren of beperken in het gebruik van die iPad. Leerkrachten kunnen dingen blokkeren in de les, maar we zeggen de leerlingen dat het hun eigen verantwoordelijkheid is om bezig te zijn met de les en niet met spelletjes. We geven hen dus zelf de kans om bij te sturen. Ik denk dat je aan de hand van die mindset verder geraakt dan meteen dingen blokkeren. (Respondent 1)

De ondernemende attitude van jongeren op secundaire scholen varieert sterk, afhankelijk van de schoolcultuur en de mindset van de leerlingen. Op sommige scholen is er een overwegend positieve attitude merkbaar, waarbij leerlingen gemotiveerd zijn om te presteren en verantwoordelijkheid te nemen voor hun gedrag. Ze tonen een goede werkethiek en streven naar succes in hun studie en toekomstige carrière. Dit wordt vaak ondersteund door een duidelijk beleid en heldere verwachtingen, waarbij leerlingen gestimuleerd worden om zelf oplossingen aan te dragen en verantwoordelijkheid te nemen voor hun acties.

Aan de andere kant geven enkele respondenten ook aan dat er een gebrek aan ondernemende attitude is bij sommige leerlingen. Dit kan te maken hebben met te weinig stimulans of uitdaging in hun omgeving, een negatieve klascultuur (zoals de angst om een antwoord te geven om niet te willen opvallen) of persoonlijke omstandigheden die hun motivatie beïnvloeden. Er is een duidelijk verschil

tussen gemotiveerde leerlingen die bewust voor een opleiding kiezen en diegenen die minder gemotiveerd zijn en eerder passief de lessen bijwonen.

We hebben eigenlijk twee soorten leerlingen. Leerlingen die hier zitten en bewust kiezen om een bepaalde opleiding te volgen. Die leerlingen, die zijn gemotiveerd. Die die willen dat vak kennen. We hebben ook leerlingen zitten omdat het gemakkelijk is. Gemakkelijk als in kortbij. (...) Die zitten dan hier. En het interesseert hen ook niet. Die zitten hier eigenlijk maar te wachten. Dus dat is echt heel duidelijk. Leerlingen die gemotiveerd zijn en die dat niet zijn. (Respondent 5)

Aangezien de algemene leerling niet bestaat, is het een voortdurende uitdaging voor de scholen om ondernemende attitudes te stimuleren en te ondersteunen, rekening houdend met de diversiteit aan leerlingen. Uit de interviews zijn echter wel een aantal methodes naar voren gekomen om daarop in te zetten. Een voorbeeld hiervan is een school die specifieke projecten organiseert waarbij leerlingen als ondernemers moeten optreden, zoals het opzetten van een crowdfundingcampagne voor een schoolreis of het goede doel. Door dergelijke activiteiten worden leerlingen gestimuleerd om zelfstandig te handelen, respectvol met anderen om te gaan en verantwoordelijkheid te nemen voor hun acties. In hogere leerjaren krijgen leerlingen vaak ook meer vrijheid en verantwoordelijkheid, wat leidt tot een grotere zelfreflectie en bewustwording van hun gedrag en keuzes. Die vrijheid en verantwoordelijkheid kunnen verschillende vormen aannemen.

In de derde graad ligt er veel meer verantwoordelijkheid voor de leerling zelf. Dat wij zeggen: "Oké, het tempo ligt hoger, de opdrachten zijn groter en complexer." Dus vroeger is het dan, ge krijgt één toets en dat is behapbaar, maar in het derde is dat bijvoorbeeld: "Lees een boek en maak een playlist die past bij het boek of zo". Dus dat is iets wat ge niet op één uur kunt doen. Dus dan moeten zij zelf zeggen van: "Oké, wanneer ga ik daar aan werken?" Dat is één van de heel stomme, concrete voorbeelden. Dan ligt er meer verantwoordelijkheid bij de leerlingen. (Respondent 6)

Hoewel er geen aparte vakken zijn die volledig gewijd zijn aan attitudeontwikkeling, zijn er vakken zoals *mens en samenleving* waarin specifieke aspecten van attitude aan bod komen, zoals respect en samenwerking. Dat vak komt in meerdere scholen terug, wat voornamelijk het gevolg is van het Gemeenschappelijk funderend leerplan van het Katholiek Onderwijs Vlaanderen. Dat funderend leerplan is enkel van toepassing op katholieke scholen en heeft dus geen betrekking op de niet-katholieke scholen tussen de respondenten. Het legt de basis voor de ontwikkeling van vaardigheden en attitudes die in de onderwijsvorming centraal staan en fungeert als een algemene leidraad voor alle vakken binnen het onderwijsprogramma. Hoewel de doelstellingen van het leerplan gelden voor alle vakken, kunnen bepaalde vakken meer nadruk leggen op specifieke doelstellingen en deze explicieter realiseren. *Mens en samenleving* is dus zo een vak waar er expliciet wordt ingezet op de doelstellingen van het Gemeenschappelijk funderend leerplan. Al is het niet de bedoeling dat die doelstellingen in de andere vakken genegeerd worden.

Dat Gemeenschappelijk funderend leerplan, dat is niet simpel voor het onderwijs, omdat het net de bedoeling is om dat op zoveel mogelijk verschillende manieren te realiseren, die doelstellingen die daarin zitten. Dus het kan niet zo zijn van: "We installeren een uurtje in

elk jaar en daar zullen we dat dan wel allemaal in realiseren.” Het moet evenzeer ook nog in de mate van het mogelijke in de vakken en projecten zitten. En het mag ook wel gerust in zo'n uurtje zitten, maar kan niet zijn dat het alleen daar zou gebeuren. (Respondent 7)

Ook respondent 3 en 6 gaan verder in op het Gemeenschappelijk funderend leerplan. Zij stellen dat de soft skills daar ook in vervat zitten om zo in te zetten op de persoonlijke ontwikkeling van de leerlingen.

We hebben naast de eigen vakken die hun eigen leerplan hebben, hebben wij ook een leerplan vanuit de overheid. Dat heet het Gemeenschappelijk funderend leerplan. (...) Daar zitten al die soft skills, wat jij hier nu noemt, zitten daarin. Dus wij moeten die op één of andere manier ook behalen. Maar dat wordt heel vaak toegewezen aan vakken. We moeten dat proberen zo weinig mogelijk aan godsdienst toe te wijzen, omdat die dat vaak altijd in hun schoot geworpen krijgen. (...) Dat is echt een leerplan met doelstellingen rond duurzaamheid, rond burgerzin... (...) En dus leerkrachten krijgen dat toegewezen en implementeren dat in hun leerstof dan. (Respondent 3)

We hebben een GFL, een Gemeenschappelijk funderend leerplan. En dat bevat bijvoorbeeld die attitudes. Dus wij moeten als school de kinderen milieubewust maken. Maar ja, dat is een soort levenshouding. Dus ge moet dan als school daaraan werken. Dus ik denk dat dit daar ook sowieso inzit. Open-minded zijn, empathisch zijn, anderen helpen. Dus dat moeten we inderdaad wel doen. Het is iets dat alle lessen overstijgt, maar het komt ook wel in alle lessen terug. Dus het is niet één vak of zo wat dat moet doen. Dat maakt het toch wel moeilijk om te zorgen dat dat gebeurt. Want eigenlijk iedereen doet het, maar ge moet ook wel bewijzen dat ge het doet. (Respondent 6)

Naast opgelegde leerplandoelen vanuit de overheid, zijn er ook gehanteerde methodes die de scholen zelf vooropstellen. Respondent 7 geeft aan dat ze op een namiddag al eens bepaalde vakken bundelen. Op die manier krijgen de leerlingen op hetzelfde moment vanuit verschillende invalshoeken verschillende vaardigheden mee.

Dat vind ik absoluut een hele interessante, want dat zorgt ervoor enerzijds dat er een zo groot mogelijke link is met de realiteit en de leefwereld, de maatschappij van onze visie. Maar anderzijds ook dat op die manier verschillende vaardigheden die in verschillende vakken nodig zijn, dat die daardoor ook allemaal samenkomen op één moment. En ik denk dat dat een heel mooie manier is, omdat dat uiteindelijk ook is wat er later, wanneer ze naar de samenleving gaan, ook gebeurt. Dan komen er ook van alle handen kanten invloeden en moet ook op verschillende manieren, moeten die vaardigheden aangewend worden. (Respondent 7)

Verschillende scholen erkennen het belang van praktijkgerichte ervaringen als aanvulling op het traditionele onderwijs. Uit de interviews komen verschillende mogelijkheden naar voren, zoals projecten, stages bij bedrijven en bedrijfsbezoeken. Deze praktijkervaringen zijn volgens de respondenten van grote waarde omdat ze leerlingen de kans bieden om in een realistische setting te werken aan een positieve, ondernemende attitude. Een project dat wordt aangehaald is het *nomadisch leren*.

Voor onze leerlingen van mode hebben wij als school, in de Winkelstraat in Genk, hebben we echt een pand gehuurd. Onze leerlingen, die hadden dan echt een echte winkel ter plekke en dan kregen ze ook hun lessen. Frans en Engels kregen ze dan ook in de winkel. Ook die klik met werkvloer, met de echte realiteit. Want als er dan een klant binnenkwam die Frans sprak, dan moesten ze wel echt Frans spreken. Maar daarnaast ook van wat er allemaal bij komt kijken, als het echt over ondernemerschap gaat. (Respondent 4)

Daarnaast komen de stages veelvuldig aan bod als een grote leerschool. Tijdens stages werken de leerlingen in een echte werkomgeving, waar ze niet alleen vakspecifieke kennis gebruiken maar ook leren over samenwerking, deadlines en communicatie. Dit geeft hen een voorproefje van de professionele wereld. Daarnaast zijn ook bedrijfsbezoeken waardevol omdat ze leerlingen in contact brengen met diverse bedrijven en sectoren. Zo leren ze over verschillende werkstructuren en processen, wat hen helpt om theoretische kennis te begrijpen in een praktische context. Dit verruimt hun perspectief en bereidt hen voor op het echte werk na hun studie. De respondenten geven aan dat die praktijkgerichte ervaringen telkens gepaard gaan met reflecterende opdrachten. Op die manier denken de leerlingen ook actief na over hun inzichten en attitudes ten opzichte van de ervaringen buiten de schoolomgeving. Zo kan er een zaadje geplant worden voor hun verdere carrière, geeft een respondent aan. Doorheen de jaren bouwden de scholen ook een stevig netwerk op met deze bedrijven en organisaties. Respondent 7 geeft aan hoe belangrijk dat netwerk en de reflecterende opdrachten zijn.

En dan niet alleen in de zin van dat we hen als stageplekje kunnen gebruiken, maar even goed voor bedrijfsbezoeken, voor sprekers, voor vastgoed. Die mensen hebben zoveel expertise dat het zonde zou zijn om daar geen gebruik van te maken. Wij vinden sowieso dat bij alle activiteiten die we doen, als dat alleen maar een vrijblijvend karakter heeft, dan is de leerwinst heel beperkt. Er zal altijd ofwel een voorbereidende, ofwel achteraf een naverwerkingsopdracht zijn. Maar we sturen leerlingen niet zomaar onvoorbereid ergens naartoe. (Respondent 7)

Over het algemeen tonen deze voorbeelden aan dat er binnen het onderwijs veel aandacht is voor het bevorderen van attitude en ondernemersvaardigheden, met een combinatie van theoretische kennisoverdracht, praktijkervaringen en persoonlijke ontwikkeling. Elke school heeft haar eigen specifieke aanpak en prioriteiten, maar het gemeenschappelijke doel is om leerlingen voor te bereiden op een actieve en verantwoordelijke rol in de maatschappij. De respondenten geven ook telkens aan dat ze de huidige methodes willen verderzetten, al mag het natuurlijk ook niet te veel van het goede worden.

Kan het altijd meer? Ja! Maar het mag ook niet erover gaan. Dan gaan zowel leerlingen, leerkrachten en ouders afhaken. We kunnen het dus beter algemeen houden en dan sporadisch inzetten op bepaalde zaken. (Respondent 1)

4.3 Empathie

Als tweede soft skill kwam empathie aan bod. De respondenten benadrukken dat empathie niet slechts een optionele vaardigheid is, maar eerder een essentiële pijler voor verschillende aspecten van het onderwijs, ondernemerschap en de samenleving. De rol van empathie gaat ook verder dan

individuele interacties. Eén van de respondenten benadrukt hoe empathie hem helpt om de behoeften en uitdagingen van verschillende stakeholders in de schoolgemeenschap te begrijpen en aan te pakken. Hij heeft het daarbij niet alleen over leerlingen, maar ook over leraren en ouders. Hij geeft aan dat empathie een doorslaggevende factor is voor effectieve samenwerking en conflictbeheer.

Maar ik vind het kunnen inleven in iemand anders wel heel belangrijk. En nu in mijn nieuwe functie als adjunct-directeur is dat nog feller aanwezig. Ik hoor veel leerlingen, leerkrachten, ouders en dan moet ge u inleven om te begrijpen waarom een bepaalde leerling niet goed functioneert. Uw verplaatsen in de gedachtegang van iemand anders vind ik wel een belangrijke waarde. (Respondent 1)

Daarnaast heeft empathie een link met het creëren van een inclusieve omgeving. Het zorgt er namelijk voor dat er proactieve stappen gezet kunnen worden voor een veilige en ondersteunende omgeving voor alle leerlingen, ongeacht hun achtergrond of identiteit. Niet alleen wordt empathie gezien als een kernwaarde voor het onderwijs, maar ook als een fundamentele vaardigheid voor de ondernemende mindset van jongeren. Het vermogen om emoties te begrijpen, effectief te communiceren en met diversiteit om te gaan, zijn allemaal aspecten die van belang zijn in de multiculturele samenleving van vandaag. Iets wat respondent 7 beaamt.

Ik vind het erg belangrijk omdat, we zitten in een multiculturele samenleving, dus het is ook een samenleving waarbij je niet op je eigen kan staan. Dus ik vind dat heel belangrijk. Toen ik opgroeide, als er drie buitenlanders in de klas waren, dan was dat veel. Nu zijn er dat veel meer dus dan is het belangrijk om met die multiculturaliteit om te gaan. (Respondent 7)

De huidige situatie omtrent empathie op secundaire scholen vertoont een divers beeld. Verschillende scholen ervaren namelijk verschillende niveaus van empathie onder hun leerlingen. Er zijn scholen waar er geen grote problemen zijn en die met succes programma's en initiatieven hebben geïmplementeerd om die vaardigheden te ontwikkelen. Vaak zien die scholen dan ook positieve elementen terug in het gedrag van de leerlingen. Respondent 1 geeft een voorbeeld.

We merken wel ook vaak dat leerlingen naar leerkrachten of leerlingenbegeleiders stappen om te zeggen dat het met een bepaalde medeleerling echt niet goed gaat omdat die bijvoorbeeld bepaalde dingen post op Facebook of Instagram of Snapchat. Ze zeggen dan: "Misschien moet iemand eens met die praten." (...) Dus dat merken we wel dat dat elk schooljaar wel een aantal keer gebeurt dat leerlingen zich zorgen maken om iemand anders. Dat is wel een mooi iets dat leerlingen daarvoor openstaan. (Respondent 1)

Andere scholen ervaren dan weer meer problemen omtrent deze soft skill. Er wordt dan nog vaak geworsteld met het creëren van een empathische omgeving. Enkele respondenten geven aan dat dat te maken kan hebben met uitdagingen zoals online pestgedrag, sociale ongelijkheid en conflicten tussen leerlingen. Waar de kern van die uitdagingen precies ligt, heeft respondent 3 het raden naar.

Het is effectief slaan en duwen, en uiteindelijk kan dat dan eens fout lopen. Dat is een heel raar gegeven. Ook met woorden, veel harder tegenover elkaar, heel zwart-wit denken. (...) Het escaleert en dat merken we in de eerste graad. Dus de empathie daar is ook minder. Leerkrachten merken dat het moeilijker is om verbondenheid te creëren daar. (...) En zo

derde jaars ook, die komen dan rond de leerkracht staan tijdens de speeltijd en zeggen van: "Het is toch niet meer normaal." Dat zijn dan zelf nog eigenlijk 14-jarigen. (...) We zijn zo een beetje aan het kijken van waar dat zit. (Respondent 3)

Over het algemeen laten deze getuigenissen zien dat empathie in secundaire scholen een cruciale maar complexe kwestie is. Het vraagt niet alleen om individuele begeleiding van leerlingen, maar ook om grootschalige implementaties die in lijn liggen met de vooropgestelde schoolvisie. Een voorbeeld hiervan is de Regenboogweek op de school van respondent 6. Ze zetten zich dan in om empathisch vermogen extra in de kijker te zetten voor alle leerlingen. Dat doen ze bijvoorbeeld door hen kennis te laten maken met andere culturen.

Er gaat elke dag iets gebeuren. Eén dag is het bijvoorbeeld Culture Day. Dat gaat het over welke culturen we allemaal op school hebben. Iemand zegt: "Oh, mijn papa is van Iran", en dan zegt die: "Ik ga thee meebrengen". Dus die moeten allemaal iets van eten meebrengen van hun afkomst, hun cultuur. (Respondent 6)

Door te focussen op empathie leren leerlingen belangrijke sociale vaardigheden zoals conflictbeheersing, samenwerking en communicatie. Bovendien ontwikkelen ze ook een dieper begrip voor diversiteit en respect voor anderen. Er wordt ook aangehaald dat op die manier ook hun ondernemingszin wordt verrijkt, aangezien het als ondernemende persoon van belang is om de denkwijzen en gevoelens van andere mensen te begrijpen en er mee om te gaan.

Ik denk dat de mate waarin leerlingen de kans krijgen om zich empathisch op te stellen, ook heel erg gekoppeld is aan waar we het daarstraks over hadden, (...) om dan ook met zoveel mogelijk verschillende mensen en doelgroepen in aanraking te komen. (...) Wat heeft gezorgd voor extra ondernemingszin. (Respondent 7)

De respondenten staven hun mening over het belang van empathie aan de hand van enkele methodes die ze gebruiken om de empathische vaardigheden van de leerlingen te stimuleren. Respondent 7 geeft aan met een herstelcoördinator te werken. Die persoon richt zich volledig op conflicthantering en bemiddeling tussen leerlingen. Deze focus op herstel is essentieel, omdat het niet alleen gaat om het opleggen van straffen, maar vooral om het begrijpen en herstellen van fouten. Leerlingen worden aangemoedigd om te erkennen wat er fout is gegaan, en vervolgens actief bij te dragen aan het herstel van de situatie. Het doel is om leerlingen te leren dat fouten maken menselijk is, maar dat er altijd mogelijkheden zijn om de schade te herstellen en relaties te verbeteren.

Daarnaast geven veel respondenten methodes aan waarbij leerlingen van de hogere jaren de verantwoordelijkheid krijgen ten opzichte van andere, jongere leerlingen. Vaak wordt dat beschouwd onder mentorschap. Idealiter bieden de mentoren dan individuele begeleiding en ondersteuning aan de jongere leerlingen, waardoor ze kunnen groeien en zich ontwikkelen. Al wordt daar niet altijd zo aan vastgehouden volgens respondent 6.

Wij hebben wel zo een mentorschap. De vijfdes zijn dan een soort meter of peter van een derde jaar. Dus dat is één dag in het begin van het schooljaar dat ze aan mekaar gekoppeld worden op een ludieke manier. (...) Dan gingen die vroeger zo samen schaatsen. Maar eigenlijk was dat dan een beetje... dat was gek. Die zochten mekaar totaal niet op. Ge moest

dan eigenlijk met uw peter of meter schaatsen, maar niemand deed dat. Maar eigenlijk, mensen hebben die behoefte ook niet altijd. Ik denk dat we gewoon die brug maken. (...) En dat is misschien al genoeg om te denken: "Oké, die grote mensen hier, ik kan die nu een beetje inschatten." (Respondent 6)

Respondent 7 begrijpt de bovenstaande stelling. Vroeger werd er wel eens geëxperimenteerd met tutorprogramma's maar zijn school heeft er uiteindelijk bewust voor gekozen om er niet op in te zetten. Dat komt omdat het organisatorisch moeilijk is om de juiste ondersteuning daarin te blijven bieden.

Maar als ge dat dan ook niet op één of andere manier gaat faciliteren, en ik bedoel daarmee, ge zou daarvoor dan bijna ergens een lesuur moeten voorzien, waarin die echt kunnen gaan samenzitten. Als ge dat niet doet, dan is dat eigenlijk heel snel doodgebloed. Dus ge moet daar tijd en ruimte voor voorzien. En ja, we hebben er nu eenmaal voor gekozen, ook weer vanuit onze visie, om die tijd en ruimte in andere zaken te steken. (Respondent 7)

Op de school waar respondent 4 pedagogisch directeur is, is er een soortgelijke methode. Ze werken er namelijk met ambassadeurs. Dat zijn leerlingen uit verschillende richtingen en domeinen die dan in twee à drie weekenden tijd opgeleid worden tot tutor. Die leerlingen worden opgeleid in het vijfde middelbaar, zodat in hun zesde jaar dan één jaar tutor zijn van iemand van het derde of het vierde. De taak van de tutors is het aanspreken van leerlingen op hun gedrag op de speelplaats en het bemiddelen tijdens conflicten. Op die manier wordt niet alleen hun empathisch kwaliteiten en positieve attitude bevorderd, maar ook hun probleemoplossend denkvermogen.

Ook de school van respondent 1 hanteert een gelijkaardige aanpak. Zij hebben leerlingen uit de derde graad die in jongere klassen rond bepaalde projecten gaan werken. Die leerlingen bereiden dan een les voor rond een specifiek thema. Enkele thema's die aan bod kwamen zijn geaardheid en culturele diversiteit. Respondent 1 geeft aan dat die aanpak voor een mooie dynamiek zorgt.

We merken vooral dat het voor de leerlingen die de les geven, het een hele verrijking is. Ze moeten zich helemaal inleven in het thema, de materie eigen maken en dan moeten ze het gaan geven. En dan merken ze vaak toch van: "Oei, die leerlingen reageren toch helemaal anders dan dat ik verwacht had." Dat zorgt vaak voor een mooie dynamiek. (Respondent 1)

Dezelfde respondent geeft ook aan dat er tijdens conflicten tussen leerlingen gewerkt wordt met evaluaties. Deze methode werd bij zo goed als elk interview aangehaald. Het gaat dan om een document met drie vragen: "Wat is er gebeurd?", "Bij wie dien ik mij te verontschuldigen?" en "Hoe ga ik ervoor zorgen dat dit in de toekomst niet meer gebeurt?" Op die manier proberen scholen de leerlingen zelf te laten reflecteren over hetgeen dat is misgegaan. Zo kunnen ze zelf tot inzichten komen om hun gedrag bij te sturen. Dat is ook een capaciteit die van groot belang is om een ondernemende mindset te creëren, geeft respondent 2 aan.

Het is heel belangrijk om iets te ondernemen als ge niet goed bezig zijt. Dat ze zelf moeten zeggen waar het probleem ligt en hoe ze dat kunnen oplossen. Zelf iets doen in plaats van wachten en denken dat mama en papa of de leerkracht het wel zullen oplossen of zeggen wat ik moet doen. (Respondent 2)

Een laatste methode die enkele keren aan bod komt is het gebruik van een NAFT-trainingen. NAFT staat voor Naadloos Flexibel Traject en is een geïntegreerde aanpak vanuit de overheid, gericht op het ondersteunen van leerlingen, klasgroepen en leerkrachten. Dat kan zowel op sociaal, emotioneel, juridisch, pedagogisch of persoonlijk vlak. Voor leerlingen die moeilijkheden ervaren op deze gebieden, biedt NAFT intensieve begeleiding op maat, zowel individueel als in groep. Dit helpt bij het ontwikkelen van een positief klasklimaat en ondersteunt leerkrachten, teams en scholen bij het creëren van een gezond leer- en leefklimaat. NAFT-specialisten observeren de klas en nemen acties zoals gesprekken en interventies om de situatie te verbeteren. Dit kan enkele maanden duren vanwege de drukte en wachttijden, maar de resultaten kunnen zeer effectief zijn. Zo geeft respondent 6 aan dat de individuele en groepstrainingen een grote positieve invloed hebben gehad op een zeer zenuwachtige leerling. NAFT-trainingen en teambuilding kunnen in verschillende schooljaren worden toegepast en hebben bewezen problemen op te lossen en klassen te transformeren tot een positieve omgeving voor leren en samenwerken. Respondent 6 heeft dergelijke NAFT-trainingen zelf al meegemaakt in een klas en deelt haar ervaringen met deze methode.

Dat is echt heel, heel goed werk wat die mannen doen. Bij die leerling was dat dan combinatie van individuele training en training in groep met andere kinderen die zich daar ook voor inschreven. Maar dat was echt wel zes maanden of zo. (...) Ja, ik heb bij die nafttrajecten dan, dat heeft zeker z'n vruchten afgeworpen bij die leerlingen en op die klassen waar dat al gebeurd is. En die zien dat dat probleem dan bijvoorbeeld opgelost was en dat die het jaar daarna ineens een heel andere klas zijn. (Respondent 6)

Empathie wordt door de respondenten dus gezien als een cruciale vaardigheid voor de ondernemingszin en -mindset. Ze geven aan dat ze blijven inzetten op deze soft skill en dat er vooral ook ad hoc op ingespeeld moet worden wanneer problemen zich voordoen.

4.4 Creativiteit

Creativiteit wordt door alle respondenten als zeer belangrijk beschouwd binnen het onderwijs en voor de ondernemende ontwikkeling van leerlingen. Het uiten van creativiteit stelt leerlingen in staat om op verschillende manieren te leren en problemen op te lossen. Het is niet alleen waardevol voor persoonlijke groei, maar ook voor succes in de schoolloopbaan en later in de professionele wereld. De respondenten geven aan dat creativiteit out-of-the-box denken stimuleert, zelfexpressie bevordert en leren leuker en persoonlijker maakt. Bovendien wordt creativiteit steeds meer gewaardeerd in de maatschappij en door bedrijven, die op zoek zijn naar empathische, creatieve en ondernemende individuen om innovatie mogelijk te maken. Daarom is het van belang dat scholen ruimte bieden voor creatieve activiteiten en projecten, die leerlingen de kans geven om hun creatieve vaardigheden te ontwikkelen.

Ik denk dat dat belangrijk is om onze maatschappij te blijven vernieuwen. Het grote voorbeeld is out-of-the-box denken. Heel vaak is het probleem dat je in een bepaald stramien zit. Ik zit hier al 35 jaar en sommige dingen zijn nog nooit veranderd. Misschien moet dat eens aangepakt worden en dan is het heel belangrijk dat dat mensen zijn die dat wel kunnen. Waardoor je zegt: "Oké, ik durf eens van een volledig wit blad te beginnen en alles herdenken." Kijken of er dingen zijn die we heel anders kunnen doen, die misschien veel

beter zijn, veel leuker zijn, wat makkelijker zijn. En dan zijn er creatieve mensen nodig. (Respondent 5)

De meningen van de respondenten over de huidige mate van creativiteit bij leerlingen zijn verdeeld. Er zijn zichtbare inspanningen zoals actieve leerlingenparlementen die al eens schoolfestivals of opendeurdagen organiseren en in goede banen leiden. Er zijn echter ook zorgen over een gebrek aan creativiteit, vooral bij specifieke initiatieven zoals schoolshows en themadagen. Sommige leerlingen tonen wel creativiteit in vakgebieden zoals mode, computergebruik en ontwerp, maar er is behoefte aan meer algemene creativiteit over de hele schoolloopbaan. Creatieve opdrachten en vrijheid in presentatievormen worden gewaardeerd en kunnen de betrokkenheid vergroten, vooral in studierichtingen die vervolgonderwijs voor ogen hebben. Er wordt gewerkt aan het stimuleren van creativiteit via diverse werkvormen en vakken, maar er is nog ruimte voor verbetering.

Goh, ik denk dat we hier nog wel wat werk aan de winkel hebben. Ja, ik weet het niet. Ik weet het niet. Ze moeten creatief zijn in bepaalde vakken, in bepaalde studierichtingen. Maar voor de rest... Ik denk als ge wilt, kunt ge uw zes jaar hier doorkomen zonder creatief te zijn. Bepaalde leerlingen. Dus met bepaalde acties doen we het wel, maar er is zeker een groeimarge, denk ik, qua creativiteit. (Respondent 3)

Ook bij deze ondernemende soft skill geven de respondenten aan dat ze stimulerende methodes gebruiken. Er wordt vaak gegrepen naar de evidente vormen van creativiteit. Zo worden vakken als *plastische opvoeding*, *muzikale opvoeding* en *esthetica* aangehaald, maar ook projecten en shows zoals Chrysostomus en kunstprojecten om de school te versieren. Ook andere aanpakken zoals het maken van een moodboard, een filmpje, een PowerPoint of een collage in plaats van een boekverslag, worden aangehaald. Scholen krijgen vanuit de overheid en het Gemeenschappelijk funderend leerplan steeds een aantal uren en vakken opgelegd om te volgen. Daarnaast zijn er ook een bepaald aantal uren die zelf ingevuld kunnen worden. Respondent 6 gaat dieper in op die opgelegde leerplandoelen. Zij is naast leerlingbegeleider ook leerkracht Engels in de derde graad en stelt dat de nieuwe leerplannen sterk gefocust zijn op creativiteit.

Als ik literatuur doe, is er eigenlijk maar één leerplandoel. En dat is: ze moeten hun leeservaring op een creatieve manier vormgeven. Dat is alles. Dus als ik Shakespeare lees, als ik daar vraagjes mee beantwoord, als ik dat analyseer, als ik dat plaats in de tijd en zeg: "Dit is zo hoe in de renaissance geleefd werd", al die dingen, dat is eigenlijk al te veel want dat is niet het minimumdoel. Dus het enige wat ik eigenlijk moet doen, is zeggen: (...) "Ge moogt één scène namaken in Lego. En dan komt ge vertellen wat uw scène is en waarom." (...) Maar het curriculum stimuleert dat dus heel erg. Eigenlijk stimuleert dat alleen maar de creativiteit en in mindere mate de kennis, zoals vroeger. Vroeger was het alleen kennis, wat natuurlijk ook niet goed is. (Respondent 6)

Een aantal respondenten kijken ook naar de diepliggende vorm van creativiteit en geven methodes aan waarbij de leerlingen nieuwe ideeën bedenken, originele concepten ontwikkelen en creatieve oplossingen bedenken voor problemen. Het gaat daarbij voornamelijk over out-of-the-box denken. Dat denkpatroon zorgt voor een creatieve inslag aan bestaande problemen. Een voorbeeld wordt aangehaald door respondent 5.

Binnenkort hebben we een doe-dag hier op school, in samenwerking met defensie. Dat kon ik me aan aantal jaren geleden niet voorstellen dat het leger hier zou komen. Daar gaan we nu samen iets doen in de vorm van escape rooms. Dat is een concept voor onze vijfdejaars op school. Dat is weer heel creatief, om originele ideeën te bedenken in een andere omgeving. Ik denk dat er zo weer andere ideeën ontstaan die we anders kunnen gebruiken.
(Respondent 5)

Een ander voorbeeld dat aansluit bij het out-of-the-box denken is het concept van de hackathon. Bij een hackathon worden leerlingen aangemoedigd om ideeën te delen over hoe ze de school en de schoolwerking zien. Deze ideeën worden voorgesteld en de school in kwestie streeft ernaar om ze indien mogelijk ook uit te voeren. De hackathon is gericht op leerlingen van het vijfde jaar, omdat ze vinden dat jongere leerlingen daar nog niet helemaal klaar voor zijn. Tijdens de hackathon zitten de leerlingen in groepen in één grote zaal. De groepen worden ongeacht studierichting ingedeeld. Vervolgens krijgen ze allemaal een algemene uitdaging, bijvoorbeeld hoe ze de school beter kunnen maken voor iedereen, en hebben dan meerdere uren om ideeën te bedenken en uit te werken met behulp van brainstormmethoden. Aan het einde presenteren de groepen hun ideeën en wordt er gestemd om tot een winnaar te komen. Zo krijgen alle leerlingen minstens één keer in hun schoolcarrière de kans om op deze manier te werken aan creatieve oplossingen voor schoolgerelateerde uitdagingen. Ook het feit dat de hackathon niet op punten staat, helpt volgens de respondent om creativiteit te stimuleren omdat op die manier de druk wordt afgehouden.

Als ge dan naar die projecten kijkt zoals de hackathon bijvoorbeeld. Daar is helemaal niks qua punten of zo aan de hand. (...) Elk resultaat is oké, het wordt natuurlijk ook wel aan mekaar voorgesteld. Dus leerlingen willen daar dan toch wel echt graag een goed resultaat in behalen. Maar, een resultaat in de zin van: "We willen fier zijn op wat we hier zelf naar de grote groep gaan brengen", en niet in de zin van: "We moeten daar nu een bepaalde score op halen." (Respondent 7)

Bovendien geven ook andere scholen aan hun leerlingen aan te moedigen om originele ideeën te uiten en gebruik te maken van niet-traditionele beoordelingsmethodes. Op die manier zou hun creativiteit niet gehinderd worden uit angst voor een slecht resultaat. Enkele scholen werken bijvoorbeeld met rubrics, een alternatieve beoordelingsmethode die dient als een reeks criteria voor het beoordelen van opdrachten. De leerlingen krijgen dan geen klassieke punten, maar worden gequoteerd aan de hand van kolommen. Als ze goed willen scoren, zien ze wat er voor nodig is. Feedback speelt daar een belangrijke rol in. De school van respondent 4 maakt gebruik van rubrics, hij geeft wat meer uitleg.

Wij werken met ontwikkelingsgerichte feedback. We zeggen niet: "Goed zo" of "Dit kan beter". Dat is echt niks. Daar heeft de leerling niks aan, dus die feedback willen wij ook niet meer zien of lezen. Wel wat de leerling moet doen, of nodig heeft, om verder te kunnen. Dat is die creativiteit. We hebben die rubrics, waarbij dan die feedback al staat dat de leerling moet nadenken: "Oké, wat moet ik nu doen om een stapje verder te zetten?" En daarnaast, na elk rapport, krijgen de leerlingen sowieso een zelfreflectie. Dat is een bepaald document dat ze moeten invullen en dan bij de volgende evaluatie moeten ze dat document er ook terug bij halen en moeten ze kijken van: "Heb ik daaruit geleerd?" (Respondent 4)

Andere scholen gebruiken een soortgelijke methode in de vorm van kleuren. Groen staat dan voor iets positiefs, rood voor iets negatiefs. Het zijn dus vervangende systemen van de traditionele beoordelingsmethode met punten. Het echt weglaten van beoordelingen om creativiteit te bevorderen, dat is iets dat de scholen zelden tot nooit toepassen. Ze stellen dat leerlingen in dat geval niet de motivatie opbrengen om zich in te zetten voor de opdracht.

Leerkrachten zijn er niet altijd positief over omdat zij vinden dat leerlingen alleen werken als er een punt op staat. Dus literatuur zegt inderdaad, en in mijn verstand is dat ook zo, van: "Oké, ik kan al niks meer winnen of verliezen". Maar dan wordt het niet serieus behandeld. Dan wordt het gezien als spelen. (Respondent 3)

Creativiteit is dus een belangrijke pijler voor de respondenten omdat het leidt tot originele ideeën en innovatie. Om die ondernemerseigenschap, en vaardigheden en attitudes in het algemeen, naar boven te laten komen, is het volgens respondent 7 belangrijk om een leerling ook de kans te geven om te kunnen schitteren en om dat naar voren te brengen. Op die manier kunnen ze tonen waar ze goed in zijn en dat ze er fier op zijn. Respondent 5 geeft aan dat het ook voor de leerkrachten van belang is om voldoende creatief te zijn om die vaardigheden van de leerlingen te bevorderen.

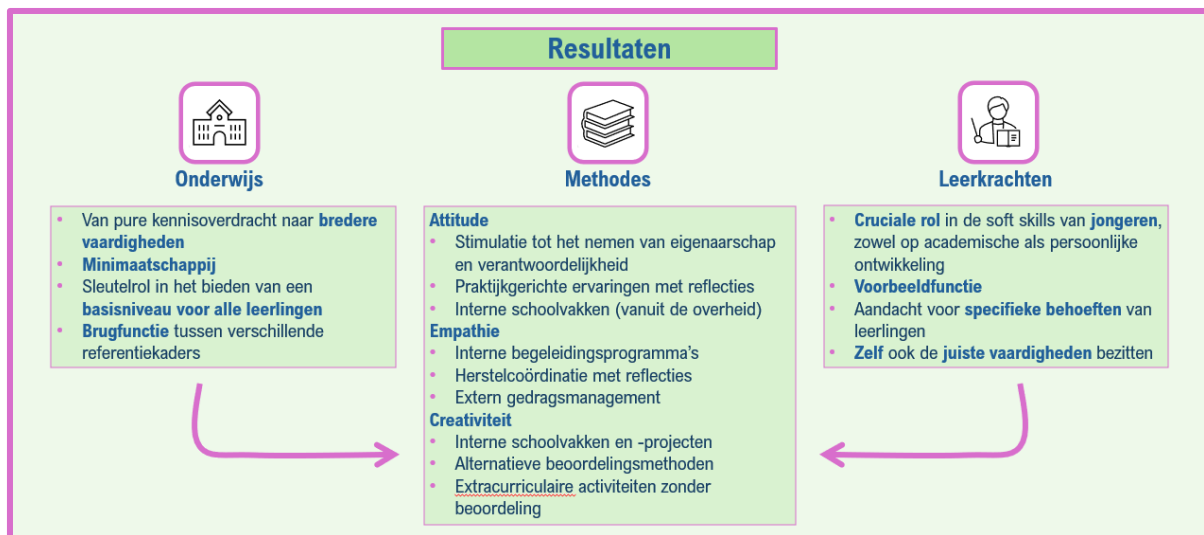
Als je zelf gelooft in creativiteit en zelf heel creatief bent, dan kan je ook de leerlingen veel meer kansen geven om creatief te zijn. (Respondent 5)

4.5 Schematisch overzicht

Respondent 7 sluit het gesprek af met een quote die het belang van de drie soft skills, en de rol van de secundaire school in het hele verhaal weergeeft.

Om efkes alles van wat we nu al besproken hebben samen te nemen, dan ziet ge toch heel vaak als ge nu kijkt wat bedrijven graag voor mensen willen binnenhalen, dan is dat sowieso iemand met een diploma. Maar dat diploma, daar gaat men eigenlijk als standaard van uit. Dat moet er zijn. En dan gaat men in gesprekken, of via testen, of hoe dan ook, op zoek naar mensen die én empathisch én creatief én ondernemend zijn. Dus ja, alles wat we ondertussen doorlopen hebben, gaat terugkomen en is daarom ook belangrijk dat wij in onze school op één of andere manier werk in die projecten steken. (Respondent 7)

De onderstaande figuur vat de belangrijkste bevindingen samen omtrent de rol en de gehanteerde methodes van het secundair onderwijs en de rol van de leerkrachten met betrekking tot de drie soft skills die belangrijk zijn voor het ondernemerschap.

Figuur 1: schematisch overzicht resultaten

5 Discussie

Deze masterproef onderzocht in hoeverre het secundair onderwijs een rol speelt in het aanleren van soft skills die belangrijk zijn voor ondernemerschap. Na een literatuurstudie werd besloten om te focussen op attitude, empathie en creativiteit. Deze soft skills zijn belangrijker dan ooit en komen voor in veel verschillende soorten situaties in ondernemingen, zoals wanneer het gaat over relaties met personeel, het nemen en verantwoorden van beslissingen, het uitdenken van nieuwe strategische plannen of innovatie. Deze ondernemende soft skills kunnen niet vroeg genoeg worden aangeleerd. Ze zijn dan ook van groot belang bij jongeren. Er werd een kwalitatief onderzoek uitgezet door middel van diepte-interviews met kaderpersoneelsleden van zeven secundaire scholen en een daarop uitgevoerde thematische analyse. Aan de hand van die thematische analyse kon er stelselmatig door de kwalitatieve data gegaan worden, waarna er inzichten ontstonden in hoeverre en op welke manier secundaire scholen inzetten op soft skills bij leerlingen. Uit de verzamelde data van de respondenten blijkt dat de huidige mate van de drie soft skills niet optimaal is onder de middelbare scholieren. De respondenten geven namelijk aan dat de ondernemende attitude van leerlingen sterk afhangt van hun motivatie voor school. Daarnaast durven leerlingen elkaar al eens fysiek en verbaal te lijf gaan op de speelplaats. Echter, enkele respondenten stellen dat sommige jongeren tijdig aan de alarmbel trekken wanneer het met iemand niet goed gaat of spontaan iemand helpen met schoolwerk als die persoon ziek is. De secundaire scholen ervaren dus zeer wisselende gedragingen op het gebied van soft skills bij jongeren. Nochtans zijn het wel cruciale vaardigheden zijn met het oog op hun verdere loopbaan en leven. De kennis van hard skills, vaak in de vorm van een diploma, vormen de basis. Het zorgt er immers voor dat er voldaan wordt aan de juiste criteria om voor een job te solliciteren of om aan de slag te gaan als ondernemer. Maar, eenmaal aan de slag, maken de soft skills het grote verschil (Schulz, 2008). Zaakvoerder en werknemers die én een positieve attitude hebben én creatief zijn én empathisch zijn, zullen namelijk meer kans maken om successen te boeken. In de praktijk is dat namelijk essentieel wat betreft het nemen van initiatief, het vinden van creatieve oplossingen en het omgaan met uitdagingen in verschillende contexten.

5.1 Ondernemende jongeren en de rol van het secundair onderwijs

Allereerst is een positieve, ondernemende attitude een sleutelfactor in de ontwikkeling van jongeren en de visie van ondernemerschap. Dat is iets wat alle respondenten te kennen geven tijdens de diepte-interviews. Zij bevestigen de literatuur dat een positieve, proactieve houding tegenover veranderingen en uitdagingen essentieel is als ondernemende vaardigheid. Jongeren die een ondernemende attitude aannemen, tonen immers bereidheid om nieuwe mogelijkheden te verkennen en risico's te nemen. Dergelijke attitude stelt hen in staat om kansen te zien waar leeftijdsgenoten misschien obstakels zien, en om uit eigen initiatief actie te ondernemen om doelen na te streven. Het is een waardevolle eigenschap die bij jongeren bijdraagt aan de ondernemende mindset en die ook door werkgevers sterk gewaardeerd worden (Vega et al., 2016). Uit de diepte-interviews blijkt dat de secundaire scholen daar ook belang aan hechten. Respondenten benadrukken bijvoorbeeld het belang dat jongeren zelf initiatief moeten nemen bij een probleem, en niet de hulp van de leerkracht of ouders moeten afwachten. Zo nemen leerlingen zelf de verantwoordelijkheid op voor hun gestelde gedrag. Jongeren met een dergelijke ondernemende attitude kenmerken zich voornamelijk door een positieve ingesteldheid en goede werkethiek. Deze twee aspecten vormen de

basis voor jongeren om zich te onderscheiden in hun ondernemerschap en voorbereid te zijn op uitdagingen in de snel veranderende wereld van vandaag (Baluku, Kikooma, & Otto, 2018).

Empathie is een tweede belangrijke pijler. Ook bij deze soft skill stemmen de respondenten in met de literatuur dat empathie van vitaal belang is voor de ondernemingszin van jongeren. Het stelt hen namelijk in staat om de perspectieven en behoeften van anderen te begrijpen en daarop te anticiperen. Respondenten benadrukken dat het inleven in iemand anders gevoelens de jongeren helpt om effectief samen te werken en waardevolle relaties op te bouwen in de multiculturele samenleving vandaag de dag. Iets wat in hun latere loopbaan natuurlijk ook cruciaal is. Het ontwikkelen van empathische vaardigheden helpt jongeren om beter te begrijpen hoe ze waarde kunnen creëren voor henzelf en voor anderen (Boren, 2010). Ondernemerschap gaat immers niet alleen over individuele prestaties, maar ook over het vermogen om anderen te betrekken, te inspireren en te motiveren (Lencioni, 2012). Door empathie te bevorderen, kunnen secundaire scholen jongeren voorbereiden op de uitdagingen van de huidige maatschappij. Daarnaast helpen ze hen bij het omgaan met de diversiteit van mensen en groepen en tegengestelde meningen. Op die manier zullen ze ook later succesvol kunnen samenwerken in diverse professionele en sociale contexten, volgens de respondenten.

Ten slotte is creativiteit een cruciale vaardigheid voor jongeren en hun ondernemende vaardigheden. Respondenten geven aan dat creativiteit hen immers in staat om originele ideeën te bedenken, waardoor ze innovatieve oplossingen kunnen creëren voor complexe problemen. Het is volgens hen zeer belangrijk om de maatschappij te blijven vernieuwen. Daarnaast zorgt deze vaardigheid voor aanpassingsmogelijkheid aan veranderende omstandigheden. Door creativiteit bij de jongeren te ontwikkelen, kunnen ze hun vermogen vergroten om out-of-the-box te denken en hun vindrijkheid aan te scherpen. Voor jongeren is creativiteit een fundamentele vaardigheid die hen helpt om effectief te handelen in de snel evoluerende wereld waarin ze leven. Beleidsmakers erkennen het belang van creativiteit voor economisch succes en werkgelegenheidsgroei. Door creatieve vaardigheden te ontwikkelen tijdens het onderwijs leggen jongeren de basis voor menselijk kapitaal, wat direct bijdraagt aan de welvaart van samenlevingen (Shaheen, 2010). Bovendien is de adolescentiefase, van 10 tot 19 jaar, cruciaal voor de stimulatie van een creatieve identiteit. Die identiteit wordt namelijk beïnvloed door verschillende sociale contexten zoals familie, school en leeftijdsgenoten (van der Zanden et al., 2020). Het secundair onderwijs valt volledig in die adolescentiefase en is daarom een meer dan belangrijke factor in de ontwikkeling van creatieve en ondernemende vaardigheden van jongeren.

De respondenten geven aan dat de soft skills bij de middelbare scholieren sterk afhangen van hun referentiekader en opvoeding. De meeste respondenten zien het als essentiële basis in de ontwikkeling van soft skills, waarop zij dan kunnen voortbouwen aan de hand van waardevolle normen en waarden. Daarnaast halen enkele respondenten aan dat vrijetijdsbestedingen zoals sportclubs en jeugdbewegingen bijdragen aan de stimulatie van soft skills. Desalniettemin geven de respondenten te kennen dat secundaire scholen een cruciale rol spelen in het bereiken van alle jongeren en het bieden van een basisniveau soft skills voor iedereen. Optionele vrijetijdsbestedingen zijn namelijk niet voor alle jongeren even toegankelijk, waardoor niet iedereen wordt bereikt. Aangezien secundaire scholen een omgeving zijn waar jongeren vijf dagen per week gedurende vele

jaren doorbrengen, bevinden ze zich in een unieke positie om impact te hebben op de ondernemende ontwikkeling van jongeren. Bovendien fungeert het secundair onderwijs als een brug tussen de verschillende thuissituaties en referentiekaders van jongeren. Respondenten benadrukken dat scholen een minimaatschappij zijn en de jongeren voorbereiden op de *echte* maatschappij. De jongeren worden in het schoolklimaat namelijk blootgesteld aan verschillende achtergronden, waarden en normen. Ze leren er omgaan met diversiteit en het ontwikkelen van empathische vaardigheden tegenover andere mensen en groepen, wat hen in een latere, ondernemende carrière helpt om diverse perspectieven te begrijpen, daarop te anticiperen, en zo waardevolle en vertrouwelijke relaties op te bouwen (Riggio et al., 1989). De respondenten geven aan dat scholen een waardevolle rol spelen in het stimuleren van respect en tolerantie ten opzichte van anderen, wat leidt tot het bevorderen van een inclusieve samenleving. Aangezien secundaire scholen jongeren ondersteunen en begeleiden doorheen een cruciale periode in hun leven (van der Zanden et al., 2020), kunnen ze een positieve impact hebben op de toekomstperspectieven van jongeren en hun vermogen om succesvolle, ondernemende personen te worden.

Secundaire scholen vertrekken daarbij vanuit de kerngedachte om zich te profileren als voorbeelden, stellen enkele respondenten. Leerkrachten en schoolpersoneel oefenen immers een invloed uit op de mentale gedragingen van jongeren zoals motivatie en attitude (Schuit et al., 2011). Ze zijn daarin niet enkel een voorbeeld op academisch gebied, maar ook op het gebied van soft skills en persoonlijke ontwikkeling volgens de geïnterviewde respondenten. Voornamelijk leerkrachten spelen hierin een cruciale rol, aangezien zij rechtstreeks in contact komen met de jongeren. De literatuur staat deze stelling bij door aan te geven dat leerkrachten een directe invloed uitoefenen op leerlingen en bepalend zijn in het stimuleren van hun schoolprestaties (Hattie, 2003). Bovendien zijn de soft skills van leerkrachten essentieel om de kwaliteit van het onderwijs te verbeteren (Ngang et al., 2015). Een respondent geeft aan dat bepaalde leerkrachten daar zelf nog heel wat over kunnen leren. Zij die vroeger zelf nooit met die vaardigheden in contact zijn gekomen of erover geleerd hebben, zullen namelijk meer moeite ondervinden om het aan de leerlingen over te brengen.

Om jongeren te helpen in het ontwikkelen van hun ondernemende mindset, moeten leerkrachten dus zelf ook de juiste soft skills hebben. Ze moeten zelf over die ondernemende vaardigheden en attitudes beschikken. Desalniettemin besteden lerarenopleidingen in Europa weinig aandacht aan het ontwikkelen van dergelijke competenties (Van den Berghe, 2007). Nochtans moeten zij hier wel de juiste training en hulp in krijgen. Om leerkrachten daarop attent te maken, wordt die taak vaak opgenomen door de leerlingbegeleiding van de school, geeft een bepaalde respondent aan. Dat team organiseert namelijk regelmatig initiatieven tijdens personeelsvergaderingen om de nodige info te brengen. Daarnaast geeft een andere respondent aan dat ook het team van gelijke onderwijskansen die taak op zich neemt. Tijdens pedagogische studiedagen krijgen leerkrachten bijvoorbeeld de keuze uit een aantal workshops om aan deel te nemen. Enkele voorbeelden zijn de workshops *afkomst en huidskleur* en *seksualiteit en gender*. Op die manier probeert het GOK-team om leerkrachten bewust te maken van de hedendaagse noden en belangrijke onderwerpen voor de jongeren. Een kanttekening is dat die pedagogische studiedagen slechts twee à drie keer per jaar zijn. Verdere en regelmatige training voor leerkrachten zou dus waardevol kunnen zijn in de toekomst.

5.2 Methodes vanuit de overheid

Uit de verzamelde data wordt het duidelijk dat er best wel wat opgelegd wordt vanuit leerplannen en -doelen van de overheid. Zo komt het vak *mens en samenleving* voor bij de meeste respondenten. Daarnaast wordt er tijdens een diepte-interview een inkijk gegeven in een leerdoel voor Engels dat sterk focust op creativiteit bij de leerlingen. De respondenten die het Katholiek Onderwijs Vlaanderen vertegenwoordigen, geven aan dat die doelen vloeien uit het Gemeenschappelijk funderend leerplan. Dat leerplan werd geïntroduceerd met betrekking tot de modernisering van het secundair onderwijs. Die onderwijshervorming streeft naar het bieden van een gemeenschappelijke basis voor alle leerlingen gedurende hun eerste twee jaar van hun middelbare schooltijd. Het Gemeenschappelijk funderend leerplan zelf is ontwikkelingsgericht. Dat wil zeggen dat er een focus is op de verschillende ontwikkelingspaden van de jongeren. Om die visie kracht bij te zetten, zijn enkele leerplandoelen ook graadoverstijgend. Op die manier kan de ontwikkeling van de jongeren in kaart gebracht en versterkt worden. Het Gemeenschappelijk funderend leerplan omvat dus de doelen die focussen op de persoonlijke vorming van alle leerlingen. Het legt de basis voor de ontwikkeling van vaardigheden en attitudes die in het onderwijs centraal staan. Daarnaast dient het als een algemene leidraad voor alle vakken binnen het onderwijsprogramma (Katholiek Onderwijs Vlaanderen, 2024). Alle vakken vallen onder de doelstellingen van het Gemeenschappelijk funderend leerplan. Toch kunnen bepaalde vakken meer ingericht worden op die specifieke doelstellingen en deze nadrukkelijker realiseren. *Mens en samenleving* is een voorbeeld van een vak waar er expliciet wordt ingezet op de doelstellingen van het Gemeenschappelijk funderend leerplan.

Vijf van de zeven respondenten behoren tot het Katholiek Onderwijs Vlaanderen, wat in Vlaanderen veruit de grootste koepel is. Zij volgen dus de leerplandoelen van het Gemeenschappelijk funderend leerplan. Daarin zitten ook de soft skills in verwerkt volgens de respondenten. Een respondent geeft aan dat thema's als duurzaamheid en burgerzin daarin voorkomen. Een andere respondent vult daarop aan dat die thema's ook een zekere levenshouding en attitude van de leerlingen vereisen en dat de scholen daaraan moeten werken. Ook geeft ze een voorbeeld van een leerplandoel voor het vak Engels waar de soft skill creativiteit naar boven komt. Ze stelt dat bij het behandelen van literatuur er enkel verwacht wordt dat leerlingen hun leeservaring op een creatieve manier vormgeven. De doelstellingen moeten dus in alle lessen terugkomen, iets wat niet zo simpel is bij bijvoorbeeld een vak als wiskunde. Desondanks vinden de respondenten het belangrijk dat de nodige aandacht besteed wordt aan soft skills.

De secundaire school van respondent 1 behoort tot het de onderwijskoepel van Onderwijsvereniging van Steden en Gemeenten (OVSG). Zij volgen echter de leerplannen van het Katholiek Onderwijs omdat het OVSG zelf geen leerplannen heeft. Ook zij maken dus gebruik van het Gemeenschappelijk funderend leerplan. Het is initieel geïntroduceerd voor het Katholiek Onderwijs maar kan dus ook gebruikt worden door andere onderwijskoepels en -netten. De enige secundaire school tussen de verworven data die geen gebruik maakt van het GFL, is die van respondent 5. Die school behoort tot het Provinciaal Onderwijs Vlaanderen (POV). Vanuit het POV zijn er geen specifieke leerplannen voor soft skills, maar deze zitten wel verweven in de concretisering van bepaalde eindtermen.

Er kan dus gesteld worden dat de soft skills ingebed zitten in leerplannen van de overheid. Voor de verschillende koepels gelden er echter verschillende eindtermen en worden deze op verscheiden manieren vormgegeven

5.3 Eigen methodes

Uiteraard is er voor de secundaire scholen ook ruimte voor eigen methodes en invullingen om soft skills bij de jongeren te brengen. Van den Berghe (2007) stelt dat de beste manier om jonge mensen ondernemend te maken, is door hen zelf de feeling met ondernemerschap te laten ervaren. Op deze manier vormen ze hun eigen ondernemende attitude. Voorbeelden hiervan is het leren door te doen en het leren van externe personen, zoals bedrijfsleiders (Van den Berghe, 2007). Dat eerste voorbeeld kan gerelateerd worden aan de stimulatie van leerlingen tot het nemen van eigenaarschap en verantwoordelijkheid. Het leren van externe personen is dan weer te vinden in de praktijkgerichte ervaringen zoals projecten, stages en bedrijfsbezoeken. Die praktische ervaring stelt jongeren in staat om de werking van bedrijven beter te begrijpen en ondernemende vaardigheden te ontwikkelen, wat bijdraagt aan een positieve, ondernemende attitude (Luqman & Sugiarto, 2022).

Een onderzoek van Cotton haalt aan dat tutorprogramma's bijdragen aan de stimulatie van empathische vaardigheden. De rol van tutor vergt namelijk kwaliteiten als het tonen van begrip, empathie en zelfvertrouwen (Cotton, 1992). Een respondent merkt hierbij dat dergelijke programma's voornamelijk voor de tutors een hele verrijking zijn. Het zorgt voor een mooie dynamiek tussen leerlingen uit verschillende jaren en richtingen. Daarnaast toont het onderzoek van Bryant (1982) aan dat het van belang is dat jonge personen zich kunnen inleven in iemand anders. Aanmoedigen om na te denken over hun eigen gevoelens en die van anderen, kan hen helpen dit te bereiken (Bryant, 1982). Heel wat respondenten halen hieromtrent het gebruik van reflecterende evaluaties aan. Ook bij conflictsituaties wordt er vaak, zowel formeel als ad hoc, ingesproken op leerlingen door hen te vragen hoe zij zouden reageren in iemands anders plaats. Een voorbeeld van zo een formele methode is het gebruik van een herstelcoördinator. Een bepaalde respondent geeft aan dat er op zijn secundaire school mee gewerkt wordt. Die persoon richt zich ten volle op conflicthantering en bemiddeling tussen leerlingen. Op die manier kunnen leerlingen erkennen wat er fout liep en vervolgens inzetten op het herstellen van de situatie.

Om creativiteit bij de leerlingen te bevorderen komt in ieder interview schoolvakken als plastische opvoeding, muzikale opvoeding en esthetica naar voren. Ook grotere projecten als schoolshows en kunstprojecten worden vaak aangehaald. Torrance (1977) geeft echter aan dat creativiteit voornamelijk vervat zit in opdrachten die vragen om origineel werk en onafhankelijk leren. Ook het stellen van vragen waar de jongeren dieper over moeten nadenken, leidt volgens hem tot creatievere denkprocessen (Torrance, 1977). De gehanteerde out-of-the-box methodes van de geïnterviewde secundaire scholen sluiten hier goed bij aan. Een goed voorbeeld is het concept van de hackathon. Tijdens zo een hackathon worden leerlingen aangemoedigd om ideeën te delen over de school en de schoolorganisatie. Bovendien stelt het onderzoek van Torrance (1977) dat voortdurende evaluatie schadelijk kan zijn voor de creatieve durf en ontwikkeling van leerlingen (Torrance, 1977). Daarnaast is het belangrijk dat er een open leerklimaat gecreëerd moet worden waar fouten maken deel is van het leerproces (Crompton, 1997). De hackathons gaan niet op punten, waardoor de druk ook wordt afgehouden. De meeste andere respondenten halen het gebruik van alternatieve

beoordelingsmethodes aan. Een respondent bespreekt bijvoorbeeld het gebruik van rubrics. Dat werkt op basis van ontwikkelingsgerichte feedback en geeft aan wat de leerling moet doen of nodig heeft om verder te kunnen. Een andere veelvoorkomende beoordelingsmethode die aan bod kwam is het werken met kleuren. Groen staat dan voor iets positiefs, rood voor iets negatiefs. Dat is echter nog steeds een beoordeling, zij het op een andere, niet-traditionele manier. Hier is dus zeker nog de nodige ruimte voor verbetering. Een respondent geeft echter aan dat wanneer een opdracht niet op punten gaat, de leerlingen niet de motivatie opbrengen om zich in te zetten. Ook leerkrachten staan daar niet altijd positief tegenover.

Belangrijk om te vermelden is dat de aangehaalde methodes steeds betrekking hebben op gerichte leerjaren. Echter, er zijn voor elk leerjaar verschillende manieren voorzien. In hogere leerjaren krijgen de leerlingen vaak meer vrijheid en verantwoordelijkheid. Dit leidt tot meer zelfreflectie en bewustwording van hun keuzes en gedrag. Enkele respondenten geven aan dat in de derde graad het tempo hoger ligt en de opdrachten groter en complexer zijn. In lagere jaren zijn die opdrachten vaak meer behapbaar. Op die manier ligt er meer verantwoordelijkheid bij de hogere jaren. Een ander aangehaald voorbeeld tijdens de diepte-interviews is dat er tijdens moeilijke klasmomenten in een derde jaar wordt gewerkt met een klasthermometer. In het zesde jaar zal er in dat geval eerder een gewoon cirkelgesprek gehouden worden. Hoe dan ook zijn er voor elk leerjaar verschillende methodes voorzien om in te zetten op de drie soft skills.

5.4 Schoolkenmerken

De geïnterviewde respondenten vertegenwoordigen zeven verschillende secundaire scholen. Deze scholen bevinden zich allemaal in Belgisch Limburg en verschillen op gebied van schoolgrootte, studierichtingen en het profiel van de leerlingen.

Qua schoolgrootte variëren de leerlingaantallen tussen 3500 en 500 leerlingen. Deze factor is echter niet bepalend wat betreft het inzetten op soft skills, zo blijkt uit de verzamelde data. Elke school heeft immers zijn eigen methodes, zowel individueel gericht op de leerling als algemeen, om soft skills bij de leerlingen te stimuleren. Vaak liggen die methodes dan wel in lijn met leerplannen van de overheid. De school van 500 leerlingen behoort tot het Provinciaal Onderwijs Vlaanderen. Doorgaans zijn deze provinciale scholen kleiner omdat ze zich in kleinere gemeenschappen bevinden en dus minder mogelijke leerlingen aanspreken. De provinciale school in kwestie maakt dus ook geen gebruik van het Gemeenschappelijk funderend leerplan, waar aandacht wordt geschonken aan verschillende soft skills. Al is de keuze voor het GFL voor iedere school vrij te maken. Er kan dus niet veralgemeeniseerd worden op basis van de schoolgrootte.

Daarnaast zijn de studierichtingen die een school aanbiedt niet determinerend voor het gehechte belang aan soft skills. Wel is dat het geval voor de manier waarop dat gebeurt. In iedere finaliteit en richting worden er namelijk gerichte en gepersonaliseerde methodes gehanteerd. In de economische richtingen van de doorstroomfinaliteit worden er bijvoorbeeld vaker gastlessen van ondernemers georganiseerd. In de praktische richtingen van de arbeidsmarktfinaliteit zijn er dan weer meestal stages te vinden. Het uitgangspunt is bij beide methodes hetzelfde: leerlingen een positieve attitude laten aannemen ten opzichte van ondernemerschap. Steevast gaan de aangehaalde methodes ook

gepaard met een zelfreflectie. Dat heeft natuurlijk ook te maken met de verschillende leerplandoelen van de verschillende finaliteiten en richtingen.

Als laatste factor kan het profiel van de leerlingen een invloed uitoefenen op de gehanteerde methodes. Wel zijn veel van die methodes algemeen, wat wil zeggen dat ze betrekking hebben op klassen, richtingen en finaliteiten in plaats van op de individuele leerling. Kanttekening hierbij is dat er door leerkrachten ook vaak ad hoc wordt ingespeeld op bepaald gedrag van leerlingen. De aanpak van deze *informele* methodes kunnen wel beïnvloed zijn door het profiel van de leerling in kwestie. Ook bredere initiatieven kunnen qua thema's gebaseerd zijn op het profiel van de leerlingen. Zo geeft een respondent aan dat er sinds dit jaar een Regenboogweek georganiseerd wordt op haar school. Eén dag is de *Culture Day* en gaat over de verschillende culturen op school. De leerlingen kunnen dan allemaal iets mee naar school brengen dat hun afkomst en cultuur typeert, wat bijdraagt aan hun empathische vaardigheden.

5.5 Theoretische en praktische implicaties

Dit onderzoek breidt de bestaande literatuur uit over de rol van het secundair onderwijs in de ondernemende ontwikkeling en ondernemingszin van adolescenten. Het biedt inzichten in de verschillende factoren die een impact hebben op de ontwikkeling van soft skills, zoals leerplandoelen en eigen methodes. Daarnaast wordt er gesteld dat secundaire scholen en hun leerkrachten een voorbeeldfunctie hebben ten opzichte van leerlingen en dat ze een basisniveau soft skills kunnen aanreiken aan alle jongeren, uit eender welk referentiekader en achtergrond. Dit is een nieuwe toevoeging aan de huidige literatuur over de rol van het onderwijs in de ontwikkeling van ondernemerschap bij adolescenten. Tot nog toe is er weinig literatuur te vinden over soft skill-methodes in het onderwijs en met een focus op adolescenten. Nochtans zijn er duidelijke verschillen in hoe adolescenten en volwassenen soft skills aanleren. Schoolcurricula gebruiken groepsprojecten en sociale activiteiten als interactieve methoden om adolescenten deze vaardigheden automatisch aan te bieden. Jongeren leren dus sneller omdat hun onderwijsomgeving georganiseerd is en ze in hun ontwikkelingsfase zijn (Van den Berghe, 2007; van der Zanden et al., 2020). Om soft skills te leren, moeten volwassenen echter zelf actie ondernemen. Ze kunnen dit doen door deel te nemen aan workshops, trainingen of zelfstudie. Het leerproces dat ze volgen, meer zelfsturend en gebaseerd op hun eerdere werk- en levenservaringen, helpt hen nieuwe vaardigheden onder de knie te krijgen (Garrison, 1997). Bovendien heeft dit onderzoek het potentieel om theorieën en modellen voor het meten van soft skills bij jongeren uit te breiden. Het biedt dus ook inzichten voor toekomstige studies en, eventuele longitudinale, onderzoeken.

Daarenboven bieden de resultaten van dit onderzoek praktische implicaties. Zo leiden ze tot inzichten over best practices om soft skills te bevorderen en integreren in leerplannen en onderwijscurricula. Voornamelijk voor beleidsmakers en onderwijsprofessionals kan dat waardevolle informatie zijn. Ook voor kaderpersoneelsleden en leerkrachten kunnen deze resultaten van belang zijn om te reflecteren over hun eigen visie en soft skills. Bijkomend kunnen trainingen of infosessies georganiseerd worden voor leerkrachten om meer bewust om te gaan met het aanleren van soft skills. Daarnaast kan het onderzoek ook ouders en opvoeders van dienst zijn aangezien zij volgens de verworven data een minstens even grote rol spelen in de soft skill-ontwikkeling van een jong persoon.

5.6 Beperkingen onderzoek

Dit onderzoek heeft een aantal beperkingen. Desalniettemin bieden deze beperkingen ook mogelijkheden voor toekomstig onderzoek.

Een eerste beperking is dat dit een cross-sectioneel onderzoek is. Dat wil zeggen dat het geen inkijk weet te bieden in veranderingen doorheen de tijd. Hierdoor kunnen belangrijke ontwikkelingen niet waargenomen worden. Het zou daarom interessant zijn om na te gaan in hoeverre de gehanteerde methodes effectief bijdragen aan de ondernemende vorming van jongeren op langere termijn. Een longitudinaal onderzoek zou antwoorden kunnen bieden op de vraag of scholen die meer inzetten op de onderzochte soft skills, op langere termijn meer ondernemers en intrapreneurs tellen in hun voormalige leerlingenpopulaties.

Een tweede beperking van dit onderzoek is de beperkte steekproefomvang van zeven respondenten. De representativiteit van de resultaten moet dus kritisch benaderd worden. Als gevolg hiervan kan er niet gegeneraliseerd worden naar andere secundaire scholen, bijvoorbeeld omdat bepaalde onderwijskoepels onder- of niet vertegenwoordigd zijn. Het wordt aangeraden om kwantitatief onderzoek uit te voeren om na te gaan in welke mate de resultaten veralgemeend kunnen worden.

Een derde beperking is de geografische limitatie. De respondenten waren allen kaderpersoneelsleden in Limburgse secundaire scholen. Uitbreiding naar Belgische grootsteden als Antwerpen en Brussel zou andere inzichten kunnen bieden aangezien er qua gehanteerde soft skill-methodes in het middelbaar onderwijs vaak wordt ingespeeld op het profiel van de leerlingen. Bovendien zou een expansie over de landsgrenzen zeer interessant zijn om andere culturen, gewoontes en aanpakken in kaart te brengen. Onderzoek naar in hoeverre het secundair onderwijs een rol speelt in onze buurlanden, en bij uitbreiding de rest van Europa en de wereld, zou inzichten bieden in de positie van België ten opzichte van andere landen. Ook een vergelijkende studie naar de opgelegde leerplandoelen in andere landen, zou interessant zijn als toekomstig onderzoek.

Daarnaast wordt er in dit onderzoek toegespitst op de soft skills attitude, empathie en creativiteit. Dit om het onderzoek te specificeren, gestructureerd te houden en niet te breed te maken. De gekozen drie vaardigheden zijn essentieel in ondernemerschap en hebben bovendien een goede betrekking op jongeren (Laureta, 2018; Marnoto & Carvalho, 2016; Melser, 2019). Ongetwijfeld zijn andere soft skills ook sterk toepasbaar op de onderzoeksvraag. Toekomstig onderzoek zou kunnen focussen op andere soft skills, hoe die bijdragen aan de ondernemende ontwikkeling van jongeren, en wat het secundair onderwijs doet om er op in te zetten.

Bovendien zou toekomstig onderzoek kunnen toespitsen op specifieke leerjaren van het onderwijs om op die manier van naderbij te bekijken hoe er per jaar gewerkt wordt aan de soft skills van jongeren. Dit onderzoek was graadoverkoepelend en gaf enkele algemene verschillen aan in gehanteerde methodes over de leerjaren heen, maar kon niet voldoende in detail treden over hoe er aan continuïteit gedaan wordt gaandeweg de verschillende graden en jaren.

6 Conclusie

Uit dit onderzoek wordt geconcludeerd dat het secundair onderwijs een prominente rol speelt in de ontwikkeling van soft skills bij jongeren. Het onderwijs heeft een voorbeeldfunctie en voornamelijk de leerkrachten oefenen daar heel wat invloed op uit. Uit ieder diepte-interview komen methodes naar boven die de scholen hanteren om attitude, empathie en creativiteit te stimuleren bij de leerlingen. Die drie soft skills zijn namelijk essentieel in de ondernemende ontwikkeling van jongeren. Uit de resultaten blijkt dat de huidige mate van die vaardigheden onder de leerlingen niet optimaal is. Er is dus zeker nog ruimte voor verbetering en de secundaire scholen kunnen daar een cruciale factor in spelen aangezien jongeren er tijdens hun adolescentiefase wekelijks heel wat uren doorbrengen. Vaak komen die soft skills ook terug in leerplandoelen. Een voorbeeld hiervan is het Gemeenschappelijk funderend leerplan, waar zes van de zeven geïnterviewde scholen gebruik van maken. Daarnaast zijn er ook eigen gebruikte methodes. Iedere school gebruikt hierin eigen invalshoeken die gebaseerd zijn op het profiel, de studierichting en de leeftijd van leerlingen. Jongeren worden dus, al dan niet bewust, tijdens hun middelbare schoolcarrière al klaargestoomd om hun ondernemende mindset te ontwikkelen. De vorming van ondernemende personen gebeurt dus al in een vroege fase. Op die manier krijgen ze al van in hun adolescentiefase de feeling met ondernemerschap mee. Het secundair onderwijs zet dus weldegelijk in op soft skill-ontwikkeling bij jongeren.

I. Bibliografie

- Adenuga, R. A., & Ayodele, K. O. (2013). Adolescents' entrepreneurial behaviour: the predictive effect of the Big Five Personality factors. *European Journal of Business and Social Sciences*, 1(12), 48-58.
- Adhitama, P. P., & Arianti, F. (2014). *Faktor-faktor yang mempengaruhi minat berwirausaha (Studi kasus mahasiswa Fakultas Ekonomika dan Bisnis UNDIP, Semarang)*. Fakultas Ekonomika dan Bisnis,
- Aditya, S. (2020). The Influence of Attitude, Subjective Norms, Perception of Self-Control And Entrepreneurship Education on Entrepreneurial Intentions. *Journal of Business and Behavioural Entrepreneurship*, 4(2), 66-83.
- Ahmad, A. R., Chew, F. P., Zulnaidi, H., & Sobri, K. M. (2019). Influence of School Culture and Classroom Environment in Improving Soft Skills amongst Secondary Schoolers. *International Journal of Instruction*, 12(2), 259-274.
- Aizikovitsh-Udi, E., & Amit, M. (2011). Developing the skills of critical and creative thinking by probability teaching. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 15, 1087-1091.
- Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational behavior and human decision processes*, 50(2), 179-211.
- Al-Ababneh, M. (2020). The concept of creativity: definitions and theories. *International Journal of Tourism & Hotel Business Management*, 2(1), 245-249.
- Almeida, F., & Devedzic, V. (2022). The relevance of soft skills for entrepreneurs. *JEEMS Journal of East European Management Studies*, 27(1), 157-172.
- Andriopoulos, C. A. (2000). Mind stretching, a grounded theory for enhancing organisational creativity.
- Astin, H. S. (1967). Assessment of Empathic Ability by Means of a Situational Test. *Journal of Counseling Psychology*, 14(1), 57.
- Aydin, E., Çınar, E., & Basım, H. N. (2022). Can job crafting be a remedy for struggling with work alienation? The moderator effect of perceived supervisor support. *JEEMS Journal of East European Management Studies*, 27(1), 64-86.
- Balcar, J. (2016). Is it better to invest in hard or soft skills? *The Economic and Labour Relations Review*, 27(4), 453-470.
- Baluku, M. M., Kikooma, J. F., & Otto, K. (2018). Positive mindset and entrepreneurial outcomes: the magical contributions of psychological resources and autonomy. *Journal of Small Business & Entrepreneurship*, 30(6), 473-498.
- Beghetto, R. A., & Kaufman, J. C. (2014). Classroom contexts for creativity. *High ability studies*, 25(1), 53-69.
- Bora, B. (2015). The essence of soft skills. *International Journal of Innovative Research and Practices*, 3(12), 7-22.
- Boren, A. E. (2010). Emotional Intelligence: The secret of successful entrepreneurship?
- Bosek-Rak, D. (2022). Institutional investors and company market value—the case of Poland. *JEEMS Journal of East European Management Studies*, 27(1), 87-105.
- Braun, V., & Clarke, V. (2012). *Thematic analysis*: American Psychological Association.

- Bryant, B. K. (1982). An index of empathy for children and adolescents. *Child development*, 413-425.
- Carvalho, J. (2013). Teaching entrepreneurship conceiving an abortive university course. *Učenje za poduzetništvo*, 3(2), 26-45.
- Choudary, D. V. (2014). The importance of training engineering students in soft-skills. *Abhinav: International Monthly Refereed Journal of Research in Management & Technology*, 3, 61-64.
- Cotton, K. (1992). *Developing empathy in children and youth*: Northwest Regional Educational Laboratory.
- Cropley, A. J. (1997). Fostering creativity in the classroom: General principles. *The creativity research handbook*, 1(84.114), 1-46.
- Cuff, B. M., Brown, S. J., Taylor, L., & Howat, D. J. (2016). Empathy: A review of the concept. *Emotion review*, 8(2), 144-153.
- Davis, C. M. (1990). What is empathy, and can empathy be taught? *Physical therapy*, 70(11), 707-711.
- De Vos, G., Van Petegem, P., Vanhoof, J., Delvaux, E., & Vekeman, E. (2013). *Evaluatie van het onderwijspersoneel. Beleid en praktijk in het Vlaamse secundair onderwijs, centra voor leerlingenbegeleiding en voor volwassenenonderwijs*: Maklu.
- Dell'Aquila, E., Marocco, D., Ponticorvo, M., Di Ferdinando, A., Schembri, M., Miglino, O., . . . di Ferdinando, A. (2017). Soft skills. *Educational Games for Soft-Skills Training in Digital Environments: New Perspectives*, 1-18.
- Deming, D. J. (2017). The value of soft skills in the labor market. *NBER Reporter*, 4, 7-11.
- Dixon, J., Belnap, C., Albrecht, C., & Lee, K. (2010). The importance of soft skills. *Corporate finance review*, 14(6), 35.
- Dohrenwend, A. M. (2018). Defining empathy to better teach, measure, and understand its impact. *Academic Medicine*, 93(12), 1754-1756.
- Eagly, A. H., & Chaiken, S. (1993). *The psychology of attitudes*: Harcourt brace Jovanovich college publishers.
- Eagly, A. H., & Chaiken, S. (2007). The advantages of an inclusive definition of attitude. *Social cognition*, 25(5), 582-602.
- Garrison, D. R. (1997). Self-directed learning: Toward a comprehensive model. *Adult education quarterly*, 48(1), 18-33.
- Goleman, D. (2017). *Leadership that gets results (Harvard business review classics)*: Harvard Business Press.
- Hattie, J. (2003). Teachers Make a Difference, What is the research evidence?
- Hennink, M., Hutter, I., & Bailey, A. (2020). *Qualitative research methods*: Sage.
- Humphrey, R. H. (2013). The benefits of emotional intelligence and empathy to entrepreneurship. *Entrepreneurship Research Journal*, 3(3), 287-294.
- Hurrell, S. A., Scholarios, D., & Thompson, P. (2013). More than a 'humpty dumpty' term: Strengthening the conceptualization of soft skills. *Economic and Industrial Democracy*, 34(1), 161-182.

- Ibrahim, K., Morni, M. M., Ibrahim, M. Y., Abas, M. M., Tajuddin, A. J. A., Mohd, A., . . . Yusof, M. R. EMPOWERING YOUTH SOFT SKILLS IN HIGHER EDUCATION USING OUTDOOR LEARNING ACTIVITIES. *Malaysian Journal of Youth Studies*, 58.
- Ibrahim, R., Boerhannoeddin, A., & Bakare, K. K. (2017). The effect of soft skills and training methodology on employee performance. *European Journal of Training and Development*, 41(4), 388-406.
- Kampylis, P. G., & Valtanen, J. (2010). Redefining creativity—analyzing definitions, collocations, and consequences. *The Journal of Creative Behavior*, 44(3), 191-214.
- Kaufman, J. C., & Beghetto, R. A. (2009). Beyond big and little: The four c model of creativity. *Review of general psychology*, 13(1), 1-12.
- Khatoon, N. (2013). The impact of emotional intelligence on the growth of entrepreneurship. *International Journal of Business Management and Research*, 3(3), 1-8.
- Korte, R., Smith, K. A., & Li, C. Q. (2018). The Role of Empathy in Entrepreneurship: A Core Competency of the Entrepreneurial Mindset. *Advances in Engineering Education*, 7(1), n1.
- Kusmintarti, A., Thoyib, A., Ashar, K., & Maskie, G. (2014). The relationships among entrepreneurial characteristics, entrepreneurial attitude, and entrepreneurial intention. *IOSR Journal of Business and Management*, 16(6), 25-32.
- Kusumojanto, D. D., Wibowo, A., Kustiandi, J., & Narmaditya, B. S. (2021). Do entrepreneurship education and environment promote students' entrepreneurial intention? the role of entrepreneurial attitude. *Cogent Education*, 8(1), 1948660.
- Laureta, B. (2018). Soft skills and early childhood education: Strange bedfellows or an ideal match? *He Kupu*, 5(3).
- Lencioni, P. (2012). *De 5 frustraties van teamwork: hoe je ervoor zorgt dat het samenwerken leuk blijft*: Business Contact.
- Löbler, H. (2006). Learning entrepreneurship from a constructivist perspective. *Technology analysis & strategic management*, 18(1), 19-38.
- Luqman, F., & Sugiarto, L. (2022). Exploring the Role of Vocational High Schools in Fostering Entrepreneurial Mindset and Skills in Medan City. *Development: Studies in Educational Management and Leadership*, 1(2), 117-132.
- Majid, S., Liming, Z., Tong, S., & Raihana, S. (2012). Importance of soft skills for education and career success. *International Journal for Cross-Disciplinary Subjects in Education*, 2(2), 1037-1042.
- Marin-Zapata, S. I., Román-Calderón, J. P., Robledo-Ardila, C., & Jaramillo-Serna, M. A. (2022). Soft skills, do we know what we are talking about? *Review of Managerial Science*, 16(4), 969-1000.
- Marnoto, S., & Carvalho, J. (2016). Developing entrepreneurship skills in children and teenagers. *Education for Entrepreneurship: International Journal of Education for Entrepreneurship*, 6, 67-78.
- Matteson, M. L., Anderson, L., & Boyden, C. (2016). " Soft skills": A phrase in search of meaning. *portal: Libraries and the Academy*, 16(1), 71-88.
- Melser, N. A. (2019). *Soft skills for children: A guide for parents and teachers*: Rowman & Littlefield Publishers.

- Neck, H. M., Greene, O., & Brush, C. G. (2014). Practice-based entrepreneurship education using actionable theory. *Annals of Entrepreneurship Education and Pedagogy* _ 2014, 1.
- Ngang, T. K., Yie, C. S., & Shahid, S. A. M. (2015). Quality teaching: Relationship to soft skills acquisition. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 191, 1934-1937.
- Okpara, F. O. (2007). The value of creativity and innovation in entrepreneurship. *Journal of Asia entrepreneurship and sustainability*, 3(2), 1.
- Packard, M. D., & Burnham, T. A. (2021). Do we understand each other? Toward a simulated empathy theory for entrepreneurship. *Journal of business venturing*, 36(1), 106076.
- Paço, A. d., & Palinhas, M. J. (2011). Teaching entrepreneurship to children: a case study. *Journal of Vocational Education & Training*, 63(4), 593-608.
- Rabbior, G. (1990). Elements of a successful entrepreneurship/economics/education program. *Entrepreneurship education: Current developments, future directions*, 53-65.
- Rahman, R., Othman, N., & Talkis, N. B. M. (2020). The influence of attitude, interest, teachers and peers on entrepreneurial career intention. *Universal Journal of Educational Research*, 8(11A), 78-88.
- Reniers, R. L., Corcoran, R., Drake, R., Shryane, N. M., & Völlm, B. A. (2011). The QCAE: A questionnaire of cognitive and affective empathy. *Journal of personality assessment*, 93(1), 84-95.
- Riggio, R. E., Tucker, J., & Coffaro, D. (1989). Social skills and empathy. *Personality and individual differences*, 10(1), 93-99.
- Rivas, D. F., & Husein, S. (2022). Empathy, persuasiveness and knowledge promote innovative engineering and entrepreneurial skills. *Education for Chemical Engineers*, 40, 45-55.
- Runco, M. A., & Jaeger, G. J. (2012). The standard definition of creativity. *Creativity research journal*, 24(1), 92-96.
- Runco, M. A., & Sakamoto, S. O. (1999). Experimental studies of creativity. *Handbook of creativity*, 4, 62-84.
- Schuit, H., de Vrieze, I., & Slegers, P. (2011). *Leerlingen motiveren: een onderzoek naar de rol van leraren* (Vol. 27): Ruud de Moor Centrum/Open Universiteit.
- Schulz, B. (2008). The importance of soft skills: Education beyond academic knowledge.
- Shaheen, R. (2010). Creativity and education. *Creative education*, 1(03), 166.
- Shamne, A. (2013). The conceptual model of psychosocial development in the period of adolescence. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, 3, 165-169.
- Shi, Y., Yuan, T., Bell, R., & Wang, J. (2020). Investigating the relationship between creativity and entrepreneurial intention: the moderating role of creativity in the theory of planned behavior. *Frontiers in Psychology*, 11, 545855.
- Stammerjohan, C. A., DeNardin, T. J., Winkel, M., & Stammerjohan, W. W. (2019). Creativity and entrepreneurship: What entrepreneurs think. *Small Business Institute Journal*, 15(1), 18-38.
- Stein, M. I. (1953). Creativity and culture. *The journal of psychology*, 36(2), 311-322.
- Tem, S., Kuroda, A., & Tang, K. N. (2020). The importance of soft skills development to enhance entrepreneurial capacity. *International Educational Research*, 3(3), p1-p1.
- Thomas, D. R. (2003). A general inductive approach for qualitative data analysis.

- Torrance, E. P. (1977). Creativity in the Classroom; What Research Says to the Teacher.
- Ubfal, D., Arraiz, I., Beuermann, D. W., Frese, M., Maffioli, A., & Verch, D. (2022). The impact of soft-skills training for entrepreneurs in Jamaica. *World Development*, 152, 105787.
- Van den Berghe, W. (2007). Ondernemend leren en leren ondernemen. In: Brussels: Koning Boudewijnstichting.
- van der Zanden, P. J., Meijer, P. C., & Beghetto, R. A. (2020). A review study about creativity in adolescence: Where is the social context? *Thinking skills and creativity*, 38, 100702.
- Van Tilburg, W. (2001). Conditioes voor empathie. *Tijdschrift voor Humanistiek*, 5, 24-32.
- Vandekerckhof, P., & Beenders, M. (2021). *Soft skills in ondernemerschap*: Academic and Scientific Publishers nv.
- Veenhuizen, N. (2012). *Sekseverschillen in empathie bij jongvolwassenen*.
- Vega, L. S., Gonzlez-Morales, O., & Garca, L. F. (2016). Entrepreneurship and adolescents. *Journal of New Approaches in Educational Research (NAER Journal)*, 5(2), 123-129.
- Verhoeven, N. (2022). Houvast én flexibiliteit met thematische analyse: Repliek bespreking 'Thematische analyse: Patronen vinden bij kwalitatief onderzoek'. *KWALON*, 27(2), 151-153.
- Zhou, J. (2008). New look at creativity in the entrepreneurial process. *Strategic Entrepreneurship Journal*, 2(1), 1-5.

II. Bijlagen

a. Interviewleidraad

Interviewleidraad masterproef

Kernbegrippen van het interview

Ondernemende soft skills: *Soft skills hebben te maken met je persoonlijkheid, zoals hoe goed je met emoties omgaat en hoe je met anderen samenwerkt. Ze zijn belangrijk in allerlei beroepen en omvatten eigenschappen als leiderschap en conflictoplossing. Anders dan harde, technische vaardigheden, dragen soft skills bij aan hoe goed je presteert door effectief en harmonieus met anderen om te gaan. Enkele voorbeelden zijn communicatie, attitude, teamwerking, empathie, creativiteit en groeimindset.*

Attitude: *Een ondernemende attitude verwijst naar de houding of instelling van een persoon die proactief, innovatief en initiatiefrijk is. Het gaat om het hebben van een positieve en vooruitstrevende mentaliteit, vooral gericht op het zien en benutten van kansen. Een positieve mindset en goede werkhethiek vormen hierbij de basis.*

Empathie: *Empathie is het vermogen om de gevoelens en perspectieven van anderen te begrijpen en in te leven in hun emotionele ervaringen. Het houdt in dat je jezelf kunt plaatsen in de schoenen van iemand anders, waardoor je beter kunt begrijpen wat die persoon doormaakt.*

Creativiteit: *Creativiteit betekent dat je goed bent in het bedenken van nieuwe ideeën en dat je die ideeën kunt gebruiken om dingen te verbeteren of nieuwe kansen te benutten. Het draait om inventief zijn en op een originele manier naar problemen kijken.*

1. Inleiding

- Begroeting en inleiding.
- Doel van het interview: Onderzoeken in hoeverre secundaire scholen inzetten op het bevorderen van ondernemende soft skills bij tieners, met de focus op attitude, empathie, creativiteit.

2. Feitelijke gegevens respondent

Eigen gegevens

- Wat is uw naam?
- Wat is uw functie binnen de secundaire school?
- Hoe lang bent u al actief in deze functie?

Gegevens van de school

- Wat is de naam van de school?
- Waar is deze gevestigd?
- Welke studierichtingen biedt de school aan?
- Hoeveel leerlingen heeft de school momenteel?
- Kan u kort iets zeggen over het profiel van de leerlingen op de school? (bijv. sociaal-economische achtergrond, culturele diversiteit)
- Wat is de missie en visie van de school?
- Zijn er specifieke kernwaarden die de school nastreeft?

3. Algemene soft skills

Visie op soft skills

- Wat is uw persoonlijke visie op de rol van soft skills in de ontwikkeling van jongeren en hun voorbereiding op hun toekomstige loopbaan?
- Welke rol speelt het onderwijs hierin volgens u?
- Hoe heeft uw visie bijgedragen aan de richting van de school?
- Welke soft skills ziet u als essentieel voor jongeren?

Implementatie en ondersteuning

- Hoe zou u de rol van uw school beschrijven in het voorbereiden van leerlingen op zowel academisch als sociaal gebied?
- Op welke soft skills zet uw school voornamelijk in?
- Zijn er specifieke initiatieven die u hebt geïmplementeerd om de ontwikkeling van soft skills te bevorderen? (Bijv. het gebruik van mentorschap)
- Hoe worden docenten betrokken bij het aanleren van soft skills aan de leerlingen?
- Biedt uw school specifieke trainingen of workshops aan voor docenten met betrekking tot het bevorderen van soft skills?
- Hoe wordt de ontwikkeling van soft skills geëvalueerd en bijgestuurd op uw school?

- Ziet u ruimte voor verdere verbetering in het integreren van soft skills in het onderwijs?
- Wat ziet u als de grootste uitdagingen bij het integreren van soft skills in het curriculum?
- Kunt u enkele successen delen die de school heeft behaald op het gebied van de ontwikkeling van soft skills?

4. Attitude

Visie op attitude

- Hoe zou u de huidige attitude en mentaliteit van de leerlingen op uw school omschrijven?
- In hoeverre acht u de ontwikkeling van een ondernemende attitude belangrijk voor de leerlingen op uw school?

Implementatie en ondersteuning

- Welke methoden hanteert uw school om een ondernemende attitude (positieve mindset en een goede werkhethiek) bij jongeren te bevorderen? (Bijv. specifieke cursussen, activiteiten of projecten zoals leerlingenraad)
- Werkt uw school samen met lokale bedrijven of organisaties om praktische ervaring en inzicht in ondernemerschap te bieden aan de leerlingen?
- Heeft uw school stages of bedrijfsbezoeken geïntegreerd om de leerlingen te betrekken bij de werking van bedrijven en ondernemende vaardigheden te ontwikkelen?
- Heeft u voorbeelden van positieve resultaten gezien bij leerlingen die actief betrokken zijn geweest bij ondernemerschapsinitiatieven op school?
- Biedt uw school aanvullende ondersteuning of middelen voor leerlingen die hun ondernemende attitude verder willen ontwikkelen?
- Kan of wil u naar uw gevoel nog meer inzetten op attitude bij de jongeren?

5. Empathie

Visie op empathie

- Hoe zou u de huidige mate van empathie onder de leerlingen op uw school omschrijven?
- In hoeverre acht u de ontwikkeling van empathie belangrijk voor de sociale vaardigheden en het algemene welzijn van leerlingen?

Implementatie en ondersteuning

- Zijn er op uw school specifieke programma's, cursussen of activiteiten (bijv. samenwerkingsactiviteiten) gericht op het bevorderen van empathie bij leerlingen?
- Maakt uw school gebruik van tutorprogramma's waar oudere studenten jongere of leeftijdsgenoten helpen? Hoe draagt dit bij aan het ontwikkelen van empathie bij de mentoren?
- Hoe worden peer support en mentorschap ingezet om een positieve invloed te hebben op de empathie, vriendelijkheid en zelfwaardering van de begeleidde studenten?
- Zijn er programma's of activiteiten die leerlingen aanmoedigen om na te denken over hun eigen emoties en hoe anderen zich zouden kunnen voelen?
- In hoeverre worden rolspelevaringen gebruikt in het curriculum om de empathische vaardigheden van leerlingen te vergroten?
- Heeft u voorbeelden van positieve veranderingen of resultaten gezien bij leerlingen die actief betrokken zijn geweest bij initiatieven die gericht zijn op empathieontwikkeling?
- Kan of wil u naar uw gevoel nog meer inzetten op empathie bij de jongeren?

6. Creativiteit

Visie op creativiteit

- Hoe zou u de huidige mate van creativiteit onder de leerlingen op uw school omschrijven?
- In hoeverre acht u de ontwikkeling van creativiteit belangrijk voor de algemene vaardigheden en toekomstige succes van leerlingen?

Implementatie en ondersteuning

- Op welke manieren wordt creativiteit gestimuleerd in de leeromgeving en het curriculum van uw school? (Bijv. specifieke leerplannen of opdrachten)
- Hoe wordt creativiteit geëvalueerd en beoordeeld binnen het schoolsysteem? Wordt er ruimte gegeven voor niet-traditionele beoordelingsmethoden?

- In hoeverre worden leerlingen aangemoedigd om risico's te nemen en originele ideeën te uiten zonder angst voor negatieve evaluaties?
- Zijn er programma's of activiteiten die specifiek gericht zijn op het ondersteunen van creativiteitsontwikkeling, zoals mentorprogramma's of buitenschoolse activiteiten?
- Op welke manieren wordt zelfreflectie geïntegreerd in het leerproces om creatief denken te bevorderen?
- Zijn er initiatieven of methoden die gebruikt worden om out-of-the-box denken te stimuleren, zoals het creëren van alternatieve leeromgevingen of het gebruik van visuele technieken?
- Zijn er specifieke voorbeelden van leerlingen die opvallende creatieve prestaties hebben behaald dankzij initiatieven op school?
- Kan of wil u naar uw gevoel nog meer inzetten op creativiteit bij de jongeren?

7. Afsluiting

- Is er nog iets wat u kwijt wil over een onderwerp dat al dan niet aan bod is gekomen?
- Bedanking en afsluiting.